

A Historical Perspective on the Formation and Establishment of Religious Minority Schools in Yazd (1796–1979AD)

Seyed Mansour Emami Meybodi

1. Assistant Professor of Islamic History of Iran, Farhangian University (Pardis Shahidan Pakanzad Yazd) Iran. E-mail: sm.emami@cfu.ac.ir.

Article Info

Extended Abstract

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 3 Aug 2025

Received in revised

form: 6 Oct 2025

Accepted: 25 Oct 2025

Published online: 4 Nov 2025

Key word:

Religious Minorities,
Zoroastrians of Yazd,
Christians,
Jews,
Education,
Modern Schools,
Anjoman-e Akaber-e.

Abstract

The diversity of religious minorities in Yazd and the long-standing coexistence of Zoroastrians, Christians, and Jews alongside one another have historically led to the emergence of a multicultural society in this city. These religious minorities, by virtue of their particular social conditions and their enjoyment of certain civic privileges, played a significant role in the development and growth of education and the formal educational system in Yazd following the Constitutional Revolution. At the same time, they themselves underwent important transformations throughout this process. As Yazd was among the first cities and regions in which the educational system experienced fundamental changes, the religious minorities residing in the city were also among the earliest and most influential groups involved in these transformations. In particular, Yazdi Zoroastrians, with their rich historical and cultural background, carried out effective activities in this field. Among them, the Association of Yazdi Zoroastrian Elders residing in India, possessing strong foundations of Iranian identity and a deep emotional attachment to their homeland, along with positive memories of coexistence with Muslims, played a more prominent role in the transformations of the educational system. The rapid expansion of education was further facilitated by the printing industry, the growth of newspapers, and the establishment of Zoroastrian, Christian, and Jewish boys' and girls' schools. This article seeks to answer the following question: what were the motivations, reasons, contexts, and roles of religious minorities in the establishment, growth, and development of schools and education in Yazd? Given the historical nature of this inquiry, a descriptive examination of how and why schools were founded precedes the analysis of exploratory data, which are primarily based on archival documents, library sources, field studies, and interviews.

Introduction

In the late Qajar period, the conditions for the growth of educational institutions specifically established for religious

minorities emerged in Iran, particularly in Yazd. Owing to characteristics such as cultural diversity, a long-standing civilizational background, the diligence of its people, an economy rooted in local capacities, and the strong and peaceful presence of minorities alongside one another—communities that had interacted and cooperated for centuries—Yazd played a unique and unparalleled role in the advancement of Iranian, Islamic, and even global society across different historical periods. If the political, economic, and social history of the Qajar and Pahlavi eras, and even that of the Islamic Republic, is studied thoroughly and in depth, the hypothesis proposed in this article can be substantiated. Accordingly, during the Qajar and Pahlavi periods, relations and interactions between the Zoroastrian, Jewish, and Christian minorities of Yazd and the Muslim majority residing there were established and clearly observable.

Among these groups, Yazdi Zoroastrians residing in India, through their close connections with relatives in Yazd, played a highly influential role in the expansion of modern education in the city. Therefore, the present study seeks to reconstruct and examine the history of educational schools established specifically for Zoroastrians, Christians, and Jews in Yazd.

Materials and Methods

This research is a historical study, and its data have been collected through various library-based and field research methods. The main sources of information include written documents, fieldwork, and interviews. The method of compiling this article is descriptive-analytical; therefore, a detailed description of the schools established by religious minorities in Yazd is first presented, followed by an analysis of the historical data.

Discussion of Results

The Avesta, as the sacred and guiding text of the Zoroastrian community, assigns three major and fundamental duties to every Zoroastrian: (1) to turn the enemy into a friend, (2) to purify what is impure, and (3) to make the ignorant knowledgeable. These three ethical principles constitute the foundation of participation in and support for the education of others, because in Zoroastrianism, teaching literacy to the illiterate and imparting knowledge to others is considered the most sacred duty of humankind. Therefore, there exists a close and inseparable relationship between Zoroastrian teachings and their educational system.

Although the status of Zoroastrians in Iran appears to have experienced fluctuations throughout different historical periods,

reports indicate that the greatest hardships were imposed on them prior to the Qajar era. On the one hand, the migration of Iranian Zoroastrians to India, and on the other, the formation of numerous Zoroastrian associations in India, had a significant impact on improving the educational conditions of Zoroastrians in Iran. The connections between Iranian Zoroastrians and their counterparts in India contributed substantially to the improvement of their situation. The first prominent Zoroastrian representative who played an effective role in the development of Zoroastrian educational institutions during the Qajar period was Manekji Sahib, whose efforts greatly contributed to improving the conditions of the Zoroastrian community. The establishment of Zoroastrian schools in Iran demonstrates that the Anjoman-e Akaber-e Parsian played an influential role in the formation, expansion, and strengthening of Zoroastrian schools in Yazd. Alongside these schools, Christian and Jewish educational institutions also existed in Yazd, which likewise contributed to the city's educational landscape.

Conclusions

Historical evidence indicates that the schools established by religious minorities in Yazd were diverse in nature, and their administration was consistently influenced by the varying attitudes and policies of kings, rulers, and governors of Yazd throughout different historical periods. Therefore, it can be concluded that while these schools experienced numerous fluctuations, they were largely shaped by the contradictory approaches of Qajar rulers as well as by political and religious tensions and interactions. Historical investigations show that the Anjoman-e Akaber-e Parsian played a key role in the establishment of the first schools specifically for Zoroastrians.

Historical studies further indicate that the peak of mutual influence and interaction—particularly in the educational, scientific, and cultural spheres—regarding the Jewish minority occurred with the establishment of the Alliance schools, founded by order of Naser al-Din Shah. Jurisprudential emphases concerning the relations between Shiites and Jews, along with the legal rulings applied to ahl al-dhimma in the views of Shiite scholars, led to periods of isolation and the imposition of fluctuating restrictions on the Jewish minority during the Qajar era and, to some extent, the Pahlavi period.

The continued activity of several fire temples, numerous shrines, and diverse Zoroastrian schools—and their influence on Yazd society and ongoing interactions with Muslims—along with the existence of twelve synagogues in the neighborhoods adjacent to

and behind the Jameh Mosque of Yazd, as well as the limited presence of Christians, reflect a conservative policy and the tendency of these religious minorities to seek refuge near the most sacred center of the Shiite Muslim community in Yazd. Following the many significant transformations influenced by the Constitutional Revolution, the educational system as a whole underwent substantial change. Yazd, as one of the oldest and principal centers of religious minority presence—particularly Zoroastrians, Jews, and Christians—played an effective role in transforming their educational conditions while also being deeply influenced by these changes. The findings show that the establishment of major scientific and educational centers contributed not only to the advancement of the religious teachings and objectives of these minorities but also to the broader developmental goals of the country and Yazd Province.

References

Books & Article

- Abrami, H. (1997). *Jehud-e najas [The impure Jew]*. Ketab Publishing. (In Persian).
- A'laei, S. H. (1996). *A history of Zoroastrian schools in Yazd*. Omid School Builders Charity Institute. (In Persian).
- Afshar, I. (1995). *Yadegar-hā-ye Yazd (Vol. 2, 2nd ed.)*. National Heritage Association. (In Persian).
- Amini, T. (2001). *Documents on contemporary Zoroastrians of Iran*. National Archives of Iran. (In Persian).
- Boyce, M. (2002). *Zoroastrians: Their religious beliefs and practices (A. Bahrami, Trans.)*. Ghoghnoos Publications. (Original work published 1979). (In Persian).
- Eisawi, C. (1990). *Economic history of Iran: The Qajar period (1215–1332 AH) (Y. Azhang, Trans., 2nd ed.)*. Gostareh Publications. (In Persian).
- Emami Meybodi, S. M. (2012). *Political and cultural conditions of Yazd during the First Pahlavi era*. Tik Publishing. (In Persian).
- Ghasemi Pouya, E. (1998). *History of modern schools in the Qajar period: Founders and pioneers*. Nashr-e Daneshgahi. (In Persian).
- Jahanfar, G. R. (2016). *Yazd: A mirror of time*. Jahanfar Publishing. (In Persian).
- Kazemini, M. M., & Rahbaran, M. (2004). *Encyclopedia of Yazd notables (Vols. 1–3)*. Reyhaneh al-Rasoul Cultural Foundation. (In Persian).
- Kasravi, A. (1961). *History of the Iranian Constitutional Revolution*. Amir Kabir Publishing. (In Persian).
-

- Levy, H. (2001). *Children of Esther: A history of Iranian Jews* (H. Sarcheshmeh, Ed.). Ganj-e Danesh Publications. (In Persian).
- Mali, S. (2014). *A survey of the history and culture of the Zoroastrians of Maryam-Abad*. Niko Ravesh Publishing. (In Persian).
- Mohammadi, G. R. (1999). *Life, works, ideas, and struggles of Farrokhi Yazdi* (Master's thesis, Payame Noor University). (In Persian).
- Mohammadi, G. R., & Mosarrat, H. (1999). *The silenced poet: Life and struggles of Farrokhi Yazdi*. Iranian Cultural Heritage Association. (In Persian).
- Mosarrat, H. (1997). *Yazd: A historical legacy*. Ministry of Culture and Islamic Guidance. (In Persian).
- Pishdadi, J. (1998). *Memorial volume of Mirza Soroush Lohrasb*. N.p. (In Persian).
- Qalamsiah, A. (1994). *Yazd in travelogues*. Yazd Publications. (In Persian).
- Rahmani, E. (2005). *Chehrehnama: Illustrated journal (1902–1923)*. National Library and Archives of Iran. (In Persian).
- Shahmardan, R. (1981). *Zoroastrian intellectuals*. Rasti Publications. (In Persian).
- Sheikh al-Eslami, P. (1972). *Women journalists and intellectuals of Iran* (G. Arshaghi, Ed.). Mazaganik Printing House. (In Persian).
- Seddigh, I. (1975). *History of Iranian culture*. University of Tehran Press. (In Persian).
- Seddigh, I. (1978). *Encyclopedia of Iran and Islam (2nd ed.)*. Translation and Publication Bureau. (In Persian).
- Journal Articles & Periodicals*
- Abadian, H. (2004). *Reporters and transformations in contemporary Iranian history*. *Historical Studies Quarterly*, 152–155. (In Persian).
- Hakimian, H. (2009). *Cultural transformations of Yazd from September 1941 to the coup of August 1953*. *Payam-e Baharestan*, 2(5), 603. (In Persian).
- Hashemi-Moqaddam, A. (2008). *Reflections of the Great Genocide (The Great Famine) in contemporary history*. *Ketab-e Mah: History and Geography*, 65. (In Persian).
- Hosseini Ashkouri, S. S., & Mosarrat, H. (2024). *Yazd Cultural Yearbook (Vol. 28)*. *Majma' Zakhāyer-e Eslami*. (In Persian).
- Mahagh, M., et al. (2012). *Health-seeking behavior among Zoroastrians in Yazd (2010)*. *Hospital Quarterly*, 11(3), 61–72. (In Persian).
- Napier, M. (1907). *Five years in a Persian town*. London.
-

Shams Esfandabadi, H. R., Jadidi, N., & Boushaseb Gosheh, F. (2015). Interactions between Jewish minorities of Yazd and Muslims during the Qajar period. *Pajouheshnameh-ye Tarikh*, 11(41), 17–42. (In Persian).

Tashakkori Bafghi, A. A. (2015). Protestant missionaries in Qajar-era Yazd. *Iranian History after Islam*, 5(10), 33–59. (In Persian).

Zeylabi, N. (2011). Population concentration of Jews in Iranian cities from the Seljuk to Mongol invasions. *Social History Research Quarterly*, 1(1), 25–40. (In Persian).

Interviews & Reports

Abu al-Qasemi, A. (Interviewer). (2003). Interviews with Esfandiar Moradian, Sohrab Firouzfar, & Goshtasp Bahram Shahri. Yazd. (In Persian).

Goharian, K. (2014). Interviews and notes (Rustam Garden, Tehran-Pars). (In Persian).

Shahrokh, P. (2009). Anniversary of the birth and death of Keykhosrow Shahrokh. Zoroastrian News Website. Retrieved February 1, 2011. (In Persian).

Archival Documents

Islamic Consultative Assembly. (2015, July 8). Commemoration of Arbab Keykhosrow Shahrokh at the Parliament Library. Parliament Library, Museum and Archives. (In Persian).

National Archives of Iran. (n.d.). Archival records (Nos. 12192/297; 693/250). (In Persian).

Online & International Sources

Agence France-Presse. (2012). Iran young, urbanised and educated: Census. Retrieved August 2012.

Fox News. (2006, August 7). Iranian Jews living in the U.S. have complex feelings about Middle East crisis.

Radio Farda. (2012). Iranian Jews in New York donate to Iranian students in Israel. Retrieved from Radio Farda website.

Cite this article: Emami Meybodi, Seyed Mansour (2025). *Historical Approaches to the Formation and Establishment of Schools for Religious Minorities in Yazd from the Qajar Period to the End of the Pahlavi Era (1304–1357 / 1925–1979)* Journal of Historical Researches of Iran and Islam, vol 19, No.37. p. 1-37.

 10.22111/jhr.2025.52569.3807

© The Author: **Seyed Mansour Emami Meybodi**

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

رهیافت تاریخی به شکل‌گیری و تاسیس مدارس ویژه اقلیت‌های دینی در یزد از ۱۱۷۵ تا ۱۳۵۷

سید منصورامامی میبیدی^۱

۱. استادیار، گروه معارف اسلامی دانشگاه فرهنگیان (پردیس شهیدان پاک‌نژاد) یزد، ایران. رایانامه: sm.emami@cfu.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۱۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۸/۱۵

واژه‌های کلیدی:

اقلیت‌های دینی،

زرتشتیان یزد،

مسیحیان،

کلیمیان،

آموزش و پرورش،

مدارس نوین،

انجمن اکابر زرتشتیان.

تنوع اقلیت‌های دینی در یزد و حضور دیرپای زرتشتیان، مسیحیان و کلیمیان در کنار یکدیگر، از دیرباز موجب شکل‌گیری جامعه‌ای چندفرهنگی در این شهر شده است. این اقلیت‌های دینی، با برخورداری از شرایط ویژه و امتیازات شهروندی، نقش مهمی در توسعه و رشد تعلیم و تربیت و نظام آموزش و پرورش یزد، به‌ویژه پس از انقلاب مشروطه، ایفا کردند و خود نیز در این فرایند دستخوش تغییرات اساسی شدند. از آنجا که یزد در شمار نخستین شهرها و مناطقی قرار داشت که نظام آموزشی آن وارد مرحله‌ای از تحولات بنیادین شد، اقلیت‌های مذهبی ساکن این شهر نیز از اولین گروه‌های اثرگذار در این دگرگونی‌ها به‌شمار می‌آمدند. در این میان، زرتشتیان یزدی با تکیه بر پیشینه تاریخی و فرهنگی خود، فعالیت‌های مؤثری در حوزه آموزش و تاسیس مدارس انجام دادند. به‌ویژه انجمن اکابر زرتشتیان یزدی مقیم هند، با برخورداری از بن‌مایه‌های نیرومند ایران‌گرایی، احساس تعلق به سرزمین مادری و خاطرات خوش همزیستی با مسلمانان، نقشی پررنگ‌تر در تحولات نظام آموزشی یزد ایفا کرد. از جمله عواملی که به گسترش سریع نظام آموزشی کمک کرد، می‌توان به توسعه صنعت چاپ، رشد روزنامه‌نگاری و تاسیس مدارس پسرانه و دخترانه زرتشتی، مسیحی و کلیمی اشاره کرد. آنچه این مقاله در پی آن است، یافتن پاسخ به این پرسش اساسی است که انگیزه‌ها، دلایل، زمینه‌ها و نقش اقلیت‌های مذهبی در شکل‌گیری، رشد و توسعه مدارس و آموزش و پرورش در یزد چه بوده است؟ با توجه به ماهیت تاریخی این پرسش، توصیف چگونگی و چرایی تاسیس مدارس، مقدمه‌ای ضروری برای تحلیل داده‌ها به‌شمار می‌آید. داده‌های این پژوهش عمدتاً بر منابع اسنادی، کتابخانه‌ای و میدانی، همراه با مصاحبه، استوار است.

استناد: امامی میبیدی، سید منصور (۱۴۰۴) تاسیس مدارس اقلیت‌های مذهبی در یزد از ۱۳۰۴-۱۳۵۷ هـ. ش، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، پاییز و زمستان، ۱۴۰۴، دوره ۱۹، شماره ۳۷-۳۸، پاییز و زمستان، ص ۱-۳۷.

doi 10.22111/jhr.2025.52569.3807

© نویسندگان . سید منصورامامی میبیدی

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

ایران سرزمینی وسیع و دارای تنوع ادیانی و مذهبی است. بویژه برخی مناطق آن چون یزد که به دلیل بافت تاریخی و قدمت شهری، از دیرباز پیروان ادیان آسمانی چون زرتشتیان، کلیمیان و مسیحیان در آن سکنی داشته‌اند. این اقلیت‌های مذهبی به عنوان شهروندان مسئولیت‌پذیر همواره در موضوعات متعدد تمدنی نقش ایفا کرده‌اند. بویژه در حوزه تاریخ آموزش و پرورش جدید در ایران که حدوداً به ۱۷۰ سال قبل برمی‌گردد حضوری پررنگ، عمیق و موثر داشته‌اند. آنچه مسلم است عنوان آموزش و پرورش به صورت رسمی در ایران از سال ۱۳۱۷ ه. ش به معارف و ۱۳۳۰ ه. ش به فرهنگ و ۱۳۵۰ ه. ش به عنوان آموزش و پرورش تغییر یافت. در باره تاریخ نهادهای آموزشی در ایران مطالعات دامنه‌داری صورت گرفته است اما هنوز درباره نقش اقلیت‌های مذهبی بویژه در جامعه یزد مطالعات متقن و مدونی وجود ندارد و یا دستکم بسیار اندک است. یکی از مطالعات موجود کتاب تاریخ یزد نوشته عبدالحسین آیتی است که عمدتاً در قالب اسامی مدارس و مدیران و اطلاعات آماری این گونه مدارس نوشته شده است. کتاب دیگر مشروطیت در یزد اثر علی اکبر تشکری است که نویسنده اطلاعات مهمی درباره برخی مدارس جدید التاسیس و عده‌ای از مشاهیر موسس این مدارس را ارائه داده است. هرچند عمده‌ترین نقد به این اثر، موجز بودن این اطلاعات از یکسو، محدود بودن این اطلاعات به روزنامه‌ها و جراید و گردآوری مطالب به صورت محدود است. علاوه بر این باقی‌مانده‌های پژوهش مانند جراید و روزنامه‌ها هم اطلاعات محدود، کوتاه و پراکنده‌ای را در یکی از زمینه‌های مورد بحث مقاله حاضر، هم‌چون سازنده مدارس، نام مدیران، رشته‌های تحصیلی، شرح ایجاد مدارس و... ارائه می‌دهند. از این رو این مقاله قصد دارد به صورت منسجم تصویری تاریخی از تاسیس مدارس مذهبی اقلیت‌های زرتشتی، کلیمی و مسیحی در یزد ارائه دهد.

دانسته است که شهر یزد نزد زرتشتیان، شهری مقدس و به مثابه زیارتگاه پارسیان سایر مناطق است. از سویی تقدس نام یزد هم بر جایگاه آن میان زرتشتیان دامن می‌زند زیرا یزد به لحاظ واژگانی، لغتی است مستقل که یزدان و ایزد هم از آن مشتق است و به معنی پاک و درخور ستایش آمده است که ذات خداوند نیز بدین نام آمده است، یعنی به معنی آفریننده‌ی خوبی‌ها و

پاکی‌ها، براین اساس افزون بر تقدس نام یزد، شهریت آن نیز نزد اقلیت های دینی بویژه زرتشتیان مقدس بوده است به همین دلیل بعد از زوال امپراتوری ساسانی مامن و مسکن زرتشتیان قرار گرفت و تا عصر حاضر هم یکی از پناهگاه‌ها و موطن آن‌ها محسوب می‌شود (تشکری، ۱۳۹۴: ۴۵). صرف نظر از قدمت تاریخی یزد و جایگاه تمدنی آن در میان شهرهای تاریخی ایران می‌توان بر مولفه ممتاز آن در زمینه گسترش آموزش و پرورش و نظام تعلیم و تربیت تاکید ورزید. چنانکه شکل گیری مدارس علمیه قدیم با نظام مکتب‌خانه ای و بعدها تاسیس مدارس جدید به سبک مدرن از شاخص ترین امتیازات شهر یزد است. زیرا در مناطق مختلف یزد نه تنها در شهرها بلکه در روستاها نیز این مدارس توسط زرتشتیان به دلیل سابقه دیرینه سکونت در شهر یزد و در روستاهای اطراف آن تاسیس شدند و ایشان در زمره نخستین گروه‌هایی قرار گرفتند که در یزد دارای مدارس به سبک نوین شدند. ناگفته پیداست، موقعیت کویری و تجاری و عدم دسترسی راحت به این شهر توسط مهاجمان محیط امنی برای رشد و توسعه علمی این شهر فراهم کرده بود. علاوه بر این محیط مذهبی و اعتقادات پاک مردمان کویر که اهتمام بسیاری به تعلیم و تربیت داشتند از یکسو، موقوفات پرشماری آنها نیز در رشد علمی و فرهنگی این شهر موثر بود. بدین ترتیب سؤالی که مطرح می‌شود این است که: انگیزه‌ها، دلایل، زمینه‌ها و نقش اقلیت های مذهبی در تشکیل، رشد و توسعه مدارس و آموزش و پرورش در یزد چه بوده است؟ اختلافات، مشترکات و تعاملات این مدارس اقلیت دینی با جامعه مسلمان یزد چه بود؟ یافت پاسخ این پرسشها، با روش تاریخی متکی بر توصیف تاریخچه این مدارس و تحلیل داده های منابع است که عمدتاً مبتنی بر اسنادی و مآخذ کتابخانه‌ای و مصاحبه از معمرین و وارثان موسسان و واقفان خواهد بود. بدیهه است در کنار بزرگترین اقلیت دینی ساکن در یزد یعنی زرتشتیان، دواقلیت دیگر یعنی مسیحیان و کلیمیان نیز در ایجاد و توسعه مدارس آموزشی موثر بوده و نقش ایفا کرده اند هرچند به دلیل پرشماری زرتشتیان عمدتاً مدارس مسیحیان و کلیمیان از شهرت کمتری نسبت با زرتشتیان برخوردارند.

وضعیت زرتشتیان یزد در قرون اخیر

اوستا به مثابه کتاب مقدس و راهبردی برای جامعه زرتشتی است که سه وظیفه بزرگ و اساسی را بر عهده هر زرتشتی نهاده است: ۱- دشمن را دوست کن ۲- پلید را پاکیزه کن ۳- نادان را دانا کن (حکمت ۱۳۵۰: ۹۵) اجرای این سه فریضه و ادای تکالیف نهاده شده، موجب می‌شد تا، رسم اول عادات مردمی و انسان دوستی را در دلها بیدار و تقویت کند وظیفه بعدی،

انسان را مکلف می‌دارد تا بکوشد با رفتار و کردار نیک خود روان دیگران را پاک و منزه سازد و پلیدی‌های برون و درون دیگران را بزدايد و سرانجام به وظیفه بزرگ و اصلی انسان که شرکت و کمک به آموزش دیگران است، ناآل آید. بی‌سوادی را سواد آموختن و بی‌دانشی را دانش بخشیدن مقدس‌ترین وظیفه انسان و والاترین انگیزه‌های بشری است که تعالیم زرتشت از هزاران سال پیش به مردم گیتی عرضه داشته است. به طور کلی تقویت حالات عاطفی نیک افراد و تعاون و همکاری و جامعه‌پذیری و علم‌آموزی رهیافت‌هایی است که می‌تواند بنیان هر نظام آموزشی را متحول نماید. براین اساس است که موبدان خود در کسب دانش پیشاهنگ دیگران بوده‌اند و در راه رستگاری خویش از آموزش دیگران هرگز باز نمی‌ایستادند و فرزندان هم‌کیشان خود را برای فعالیت و پذیرش مسئولیت‌های اجتماعی آماده می‌ساختند. بنابراین میان اعتقادات مذهبی زرتشتیان و نظام آموزشی آن‌ها رابطه تنگاتنگی وجود داشت.

با فتح اسلامی در ایران و حضور اعراب مسلمان که با شکست همه جانبه ساسانیان تحقق یافت، موجبات فرگشت دینی در ایران فراهم شد. مطابق گزارش موجود تاریخی زرتشتیان قرون نخستین اسلامی تحت فشار و ستم اعراب نبودند. (شهمردان، ۱۳۶۰: ۳۴). لیکن به تدریج بویژه تحت مظالم حکام اموی و سپس عباسی، با محرومیت‌های زیادی مواجه شدند و در زمان صفویان وضع آن‌ها اسف‌انگیز گزارش شده است. یکی از این گزارش‌های تاریخی نوشته‌های ناپیر ملکم^۱ مبلغ مسیحی است که در کتاب وی به نام "پنج سال در یک شهر ایرانی"^۲ درج شده است. این گزارش‌ها که به یک دوره پنج ساله حضور او به عنوان متصدی اداره مبلغین مسیحی در بازه زمانی ۱۹۰۰ تا ۱۹۰۵ م. بازمی‌گردد اطلاعات مبسوطی درباره وضعیت زرتشتیان ایران ارائه کرده است که نشان می‌دهد وضعیت اجتماعی و معیشتی زرتشتیان مطلوب نبوده است و این جامعه تحت فشارهای متعدد اقتصادی و اجتماعی بوده‌اند و به همین میزان هم در زمینه آموزش و پرورش تنزل و افول داشته‌اند. این گزارش بیانگر آن است که تا سال ۱۸۷۰ م. زرتشتیان نمی‌توانستند برای فرزندان خود دبستان داشته باشند. (شهمردان، ۱۳۶۰: ۲۰) اقلیت زرتشتی ساکن شهر یزد حتی در مورد درمان خود بیشتر تمایل به مراجعه به مطب‌های خصوصی داشته که از بین پزشکان در اولین قدم پزشکان آشنا و هم‌کیش خود را انتخاب می‌نمایند و به همین دلیل به دانش آموختن و توسعه آموزش و پرورش اهمیت می‌دادند. (محق، ۱۳۹۱: ۶۲-۶۱). کیخسرو جی خان صاحب فرزند تیر انداز کوچه بیوکی که لیسانسه دانشگاه بمبئی در

سال ۱۸۷۱ م، ۱۲۶۱ یزدگردی، ۱۲۷۱ ه. ش بود، سر شماری دقیقی از جمعیت زرتشتیان یزد به عمل آورده است وی نه تنها آمار مردان و زنان و دوشیزگان را جداگانه معین کرده بلکه شمار مردان با سواد و پسران باسواد هر محل را نیز مشخص نموده است. وی اذعان می کند که بانوان ایران عموماً بی سواد هستند. بر اساس این سرشماری جمعیت زرتشتیان یزد حدود سال ۱۲۷۱ ه. ش ۶۹۰۸ نفر بوده است که از این تعداد ۱۷/۵٪ مردان و ۱۱/۵٪ فرزندان آنها باسواد بوده اند. البته زرتشتیان ایرانی مقیم هند که به پارسیان هند مشهورند وضع بهتری نسبت به ایران داشتند در حالی که زرتشتیان ایران در رنج و مشقت بوده اند و به گونه ای اسفبار تعدادشان فرو می کاست و خطرناکترین اوقاتشان عمدتاً در فاصله زمانی میان مرگ یک پادشاه و به تخت نشستن دیگری بود، یعنی هنگامی که هیچ قدرت محلی مشخصی وجود نداشت، آزار و اذیت بیشتری می شدند.

از نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی به همت پارسیان هند و با تشکیل «انجمن اکابر پارسیان هند» و کمک های این انجمن و دیگر پارسیان به تدریج تحولات مهمی در وضعیت حقوقی و اجتماعی زرتشتیان یزد و ایران صورت گرفت. در سال ۱۷۹۶ م / ۱۱۷۵ ه. ش یکی از زرتشتیان کرمانی به نام کیخسرو ایزدیار به بمبئی رفت که بعدها دختر او به نام گلستان با بازرگانی به نام فرامجی پندای ازدواج کرد. با تلاش این زن و شوهر و فرزندان آنها ابتدا در سال ۱۸۳۴ م / ۱۲۱۳ ه. ش صندوقی جهت کمک به پناهندگان ایرانی به هند تأسیس شد و چند سال بعد «انجمن بهبودی وضعیت زرتشتیان در ایران» تشکیل شد که بعدها به انجمن اکابر پارسیان هند تغییر نام یافت. در زمره نخستین اقدامات این انجمن گسیل نمایندگانی به ایران بود که یکی از نخستین کسانی که از جانب این انجمن به ایران اعزام شد مانکجی لیمبجی هاتریا^۳ است. (بویس، ۱۳۸۱: ۲۴۵). وی را می توان در زمره پیشگامان تأسیس مدارس جدید در یزد برشمرد. در سال های پایانی حکومت قاجاریه مدارس زرتشتی به تدریج تحت نظارت وزارت معارف قرار گرفتند و برنامه های آموزشی آنها هم با نظارت همین نهاد اجرا می شد. (ساکما: ۲۹۷/۱۲۱۹۲). در تاریخ ۱۲ ربیع الثانی سال ۱۳۳۲ ه. ق وزارت معارف اداره موقوفات زرتشتیان را به انجمن های زرتشتیان واگذار کرد. بی تردید این سیاست در رشد و توسعه مدارس زرتشتیان بسیار موثر بود (ساکما: ۲۵۰/۶۹۳).

مانکجی لیمجی موسی نهادهای آموزشی زرتشتیان در ایران

یکی از موسسان نامدار مدارس زرتشتی در یزد، مانکجی صاحب، فرزند لیمجی (Limiji) است که مطابق گزارش‌های موجود، در سال ۱۸۱۳ م / ۱۱۹۲ ه. ش در قصبه‌ای بنام مور اسومالی که از توابع بندر سورت^۴ بود، متولد شده است. وی در سن پنج‌سالگی به همراه خانواده‌اش به بمبئی مهاجرت کرد. خانواده مانکجی ایرانی‌الاصل بودند و در اوایل دوره صفوی به هند کوچ کرده بودند. از همین رو، مانکجی علاقه‌ای عمیق به سرزمین مادری خود، ایران، داشت و همواره در آرزوی بازگشت به آن به سر می‌برد. سرانجام، به نمایندگی از سوی انجمن اکابر پارسیان هند به ایران آمد تا اوضاع و احوال زرتشتیان ایران را بررسی کرده و گزارش آن را به انجمن یادشده ارائه دهد. (شهمردان، ۱۳۶۰: ۶۱۸). مانکجی در سال ۱۸۵۴ م / ۱۲۳۳ ه. ش از بمبئی با کشتی به ایران عزیمت کرد و از قضای روزگار در آن کشتی با میرزا حسین خان سپهسالار که از ماموریت سرکنسولگری بمبئی به ایران باز می‌گشت، آشنا شد و این آشنایی به دوستی عمیقی گرایید و از آن پس سپهسالار همواره زرتشتیان را مورد احترام قرار می‌داد.

مانکجی در نخستین اقدامش در تهران، مدرسه‌ای شبانه روزی دائر نمود و پس از یک سال دو ماه به یزد و کرمان سفر کرد. وی جهت تعلیم و تربیت تعدادی از کودکان، به سختی توانست زرتشتیان کرمان را متقاعد کند تا دوازده تن از اطفال خود را به او بسپارند و در مدرسه شبانه‌روزی تهران به آن‌ها آموزش‌های لازم را بدهد و در یزد نیز با همین دشواری تعداد بیست کودک همراه خود کرد و عازم تهران شد (هوخ، ۱۳۵۰، شماره ۱۱: ۴۵). شاگردان مدرسه مانکجی صاحب در بازگشت به شهرهای خود هر کدام سهمی در ترویج دانش اندوزی برعهده گرفتند و بر تعلیم و تربیت کودکان اصرار ورزیدند. مانکجی قانون نامه‌ای برای مدرسه وقفی و خیریه خود نگاشت و در آن متعهد شد تا کودکانی که به آن مدرسه می‌آیند، پنج سال به طور شبانه‌روز در آنجا تحصیل کنند و کلیه مخارج آن‌ها از هر قبیل در این مدت بر عهده او خواهد بود. و حتی به میزان کاری که آن‌ها می‌توانستند در منازل خود برای والدین خودشان انجام دهند مقرری برای والدین منظور داشت. (امینی، ۱۳۸۰: ۸). در میان معروفترین شاگردان مانکجی می‌توان به این اشخاص اشاره کرد: جوانمرد شیر مرد، دینیار، بهرام کلانتر کیخسرو خالوامان که آنان پس از طی مراحل آموزش ضمن کسب سواد خواندن و نوشتن، دارای خط، سواد و معلومات لازمه در آن ایام شدند و به یزد اعزام و به منصب معلمی منصوب شدند. (هوخ، ۱۳۴۰، شماره ۱۰: ۳۶) مانکجی علاوه بر تعلیم و تربیت نوجوانان در رفع تبعیض و آزاد زیستن زرتشتیان تلاش فراوانی

کرد و به تصحیح آداب و رسوم دینی نیز پرداخت از جمله اینکه ناصرالدین شاه را راضی به الغای حکم جزیه نمود. براین اساس ناصرالدین شاه در سال ۱۸۵۲. م حکم لغو جزیه را بر زرتشتیان صادر کرد. مانکجی در سال ۱۲۴۳ ه. ش سرپرستی چهارده مدرسه دخترانه را که در اطراف یزد با کمک مالی انجمن زرتشتیان بمبئی به تدریج تأسیس شده بود، را پذیرفت. میرزا ابوالفضل گلپایگانی هم که در شمار معلمان مدرسه شبانه روزی مزدیسنان بود در حدود سال های ۱۲۹۶ تا ۱۳۰۰ ه. ق منشی و مسئول مکاتبات مانکجی شد. مانکجی در سال ۱۸۹۰. م / ۱۲۶۹ ه. ش در تهران دار فانی را وداع گفت و پس از فوت وی انجمن اکابر پارسیان هند، کلیه وظایف مانکجی را به پسرش هرمزدجی واگذار کرد اما مرگ ناگهانی وی در همان سال ۱۲۶۹ ه. ش موجب شد تا کیخسرو جی خان صاحب از طرف انجمن به ایران بیاید و همه وظایف مانجی و پسرش را متقبل شود.

دبیرستان کیخسروی

بنیانگذار این مؤسسه آموزشی "کیخسرو مهربان رستم" یکی از زرتشتیان شهیر یزد است. وی میان سال های ۱۳۰۰ تا ۱۳۰۶ ه. ش این دبیرستان را در اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی بنیان نهاد. بنای تاریخی این دبیرستان از ممیزات آن بشمار می رود. نمای آجری این ساختمان و ارتفاع آن از سطح زمین حدود دو متر از یکسو، بیست پله سنگی تیشه ای و نیز حیاط زیبای مدرسه که با یک هشتی ورودی به تالار مدرسه راه می یابد، موجب زیبایی این بنا شده است. شایان توجه است کلاس ها و بخش اداری در طرفین تالار قرار دارند و در انتهای تالار در ضلع شمالی، تالار اجتماعات دبیرستان - که الحاقی است - دیده می شود. ورودی اصلی تالار دارای سردری نسبتاً بلند است که با آجر نما سازی شده و یک کتیبه کاشی با نشان " فروهر" را در خود جای داده است. در اطراف این نشان بیت زیر دیده می شود: *توانا بود هر که دانا بود به دانش دل پیر برنا بود.* در نمای آجری بیرونی بنا، در اطراف برخی از پنجره ها، نوار باریکی از کاشی هفت رنگ با طرح مارپیچ دیده می شود. در ضلع شرقی و غربی ساختمان، دو حیاط نسبتاً وسیع وجود دارد. علاوه بر معبر ورودی اصلی، دو ورودی دیگر نیز در ضلع های شمالی و جنوبی، ساختمان مدرسه را به حیاط ارتباط می دهند.

نخستین استادان این مؤسسه آموزشی آن از دانش آموختگانی بودند که مانکجی در تهران تعلیم داده بود که مشهورترین آن ها عبارت بودند از: استاد جوانمرد نوذر، استاد کیومرث، اردشیر وفادار، استاد ماستر خدابخش (اعلایی، ۱۳۷۵: ۵). مطابق اسناد و مطالعات موجود کیخسرو مهربان

برای تأسیس این مدرسه بیش از سی و پنج هزار روپیه در اختیار انجمن اکابر پارسیان در بمبئی قرار داد. این مدرسه در آغاز فعالیت خود بیش از دویست دانش‌آموز داشت. آنچه مسلم است این مدرسه در ابتدا به صورت مکتب اداره می‌شد و نخستین مواد درسی آن، زبان انگلیسی و زبان عربی و تعالیم زرتشتی بود. با گذر زمان تغییرات عمده‌ای در منابع درسی و روش‌های آموزش صورت گرفت و به یک دبستان جدید مبدل شد. (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۵۳۴). دانسته است کیخسرو مهربان رستم اهل یزد و در محله خلف خانعلی (کوی زرتشتیان) سکونت داشت و در سال ۱۱۹۷ یزدگردی، ۱۲۰۷ ه. ش زاده شد در سن ۱۲ سالگی پدر از دست داد. وی برای کسب دانش و تجارت روانه هند شد و در بمبئی اقامت گزید (هوخ، دی ماه ۱۳۵۸، شماره ۱۰: ۱۸). توفیقات او در زمینه تجارت از یکسو، تلاش‌های او در تأسیس مدرسه و ایجاد زمینه برای تحصیل جوانان زرتشتی به همراه ساخت عمارتی محکم و زیبا به سبک و مقتضیات آن روز مشتمل بر یک سالن بزرگ تابستانی و یک سالن زمستان و چند اتاق و یک حیاط و آشپزخانه و زیرزمین برای سکونت با نماینده اعزامی هند از دیگر سو، باعث شد تا وی نامی ممتاز در تاریخ مدرسه سازی زرتشتیان یزد به خود اختصاص دهد. نمایندگان (انجمن اکابر پارسیان) هند در مدرسه کیخسروی حضور داشتند که عبارت بودند از: پشتون تسکردستورپشتون و فرامرز ماستر که تا وقتی متأهل نبودند در خود مدرسه سکونت داشتند (هوخ، آبان ۱۳۴۰، شماره ۱۲: ۲۲). فرزندان بانی این مؤسسه فرهنگی - آموزشی، به نام‌های بهمن کیخسروی، نامدار کیخسروی، شاپور کیخسروی و کاووس کیخسروی که همه از تجار صاحب نامی بودند، در خدمت رسانی به این مدرسه در یخ نوزیدند و بیشتر احتیاجات دبیرستان را رفع و از کمک‌های لازم کوتاهی نکردند. (سالنامه دبیرستان کیخسروی، سال تحصیلی ۱۳۱۴-۱۵ ش: ۱۸). هنگامی که اداره مدرسه به انجمن اکابر پارسیان محول شد، ماستر خدابخش بهرام رئیس از طرف خورشیدجی رستم جی کاما و انجمن هند مأمور تدریس زبان زند و پهلوی و اوستا و دروس انگلیسی در آن مدرسه شد و همکاران وی استاد جوانمرد شیرمرد - استاد کیومرث وفادار خرمشاهی - استاد اسفندیار خرمشاهی - میرزا مهربان بهرام رئیس - استاد بهرام شیرمرد - استاد بمان خدابخش و استاد اسفندیار تیرانداز بودند. (هوخ، ۱۳۴۰، ش: ۱۱: ۶۵).

ارباب کیخسرو شاهرخ، نماینده زرتشتیان در مجلس شورای ملی اولین کسی بود که لباس متحد الشکل برای شاگردان مدارس زرتشتی ترتیب داد. در سال ۱۳۱۲ ه. ش دبیرستان کیخسروی مدرسه کامل متوسطه گردید و با اقدامات کیخسرو شاهرخ امتیاز نامه به نام فرزندان مؤسس

نامدار کیخسروی و شاهپور کیخسروی صادر شد. (هوخت، آبان ۱۳۴۰، ش ۳: ۱۴). در زمان ماستر فرامرز دبیرستان مورد استفاده کامل فرزندان جماعت قرار گرفت و به اوج کمال و شهرت رسید و برای توسعه آن و تهیه ساختمان مطلوب اقدامات مقدماتی برای تعیین زمین و تحصیل نقشه از بمبئی به عمل آمد. در سال ۱۳۱۵ ه. ش باموافقت انجمن اکابر پارسیان هند جهت توسعه دبیرستان کیخسروی زمینی حدود ده هزار مترمربع از طرف برادران کیخسروی (فرزندان مؤسس) و امانت پسران وارد شیرمهربان اهدا شد. (اعلایی، ۱۳۷۵: ۵). یکی از خوانین یزد قرآن تذهیب شده ای خوش جلدی داشته که ابوالحسن حائری زاده آن را گرفته و از طریق ارباب کیخسرو به کتابخانه مجلس هدیه نموده بود. تا پیش از انقلاب ۱۳۵۷ نمایندگان مجلس شورای ملی در آغاز هر دوره مجلس به این قرآن قسم می خوردند و همین امر، دستمایه شاعری طنزپرداز شده بود (آبادیان، بهار ۱۳۸۳: ۱۵۵-۱۵۲). در قحطی بزرگ ایران (۱۲۹۸-۱۲۹۶) ارباب کیخسرو مأمور خرید گندم برای تولید نان نانوائی ها گردید. (هاشمی مقدم، آبان ۱۳۸۷: ۶۵). پروین شاهرخ (کوچکترین دختر او) می گوید در یکی از شب های تیرماه ۱۳۱۹ او را در یک مجلس عروسی دستگیر و همان شب کشتند و جنازه وی را در مسیر منزلش انداختند. (شاهرخ، ۲۰۰۹، دریافت شده در ۱۳ بهمن ۱۳۹۰). به گفته حسین مکی به دلیل حملات بهرام شاهرخ در رادیو برلین، رضا شاه دستور مرگ پدر وی یعنی ارباب کیخسرو را صادر کرد، ولی باقر عاقلی گفته که وی در حال عبور از پیاده رو خیابان کاخ (فلسطین فعلی) بود که اتومبیلی وارد پیاده رو شد و او را زیر گرفت (تدین پور، خرداد ۱۳۸۰: ۴). با آن که مرگ ارباب کیخسرو در اواخر شب دهم و ساعات اولیه بامداد یازدهم تیر ۱۳۱۹ رخ داد، ولی روزنامه اطلاعات روز ۱۳ تیر این خبر را منتشر نمود (متینی، تابستان ۱۳۸۱: ۳۵). جسد او در پیاده رو کوچه سزاوار خیابان کاخ پیدا شد (تدین پور، ۱۳۸۰: ۴). تندیس از ارباب کیخسرو شاهرخ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ساخته و نصب شده است. هر ساله در روز تولد ایشان با اهدای گل از مقام ایشان تجلیل و قدردانی به عمل می آورند. (گرامیداشت یاد ارباب کیخسرو شاهرخ در کتابخانه مجلس، ۸ تیر ۱۳۹۴، دریافت شده در ۹ ژانویه ۲۰۱۶).

دبستان خسروی

دبستان خسروی مجاور بلوار بسیج (فعلی) شهر یزد واقع شده است. براساس سنگ مرمر منقوش به نشان فروهر و منصوب بر دیوار دفتر دبستان، بانی آن "خسرو شاه جهان" و تاریخ گشایش آن فروردین ماه ۱۲۸۵ ه. ش واز بناهای دوره قاجار است. این ساختمان دارای نمای آجری و پوشش ضربی ساده است. در حیاط مرکزی آن، در سه جهت شمال، جنوب و شرق، ساختمان

کلاس‌ها و امور اداری مدرسه دیده می‌شود. بخش اعظم ساختمان مدرسه در ضلع شمالی است و ایوانی مسقف بر ستون‌هایی با سطح مقطع مربع و قوس‌های هلالی با خیز کم، در سرتاسر آن مشهود است. سنگ تاریخ بنا در یکی از اتاق‌های همین بدنه در ضلع شمالی غربی نصب شده است. کتیبه سنگی باریکی با متن زیر در ایوان مدرسه دیده می‌شود: *توانا بود هر که دانا بود / ز دانش دل پیر برنا بود.*

در بخش وبدنه جنوبی و ضلع شرقی ساختمان، فضایی تالار مانند قرار دارد. ورودی مشرف به حیاط تالار با دو ستون به سه دهانه تقسیم شده است. در زیر قسمت اعظم این ساختمان، زیرزمین است. دبستان خسروی گویا از حیث قدمت دومین مؤسسه فرهنگی یزد می‌باشد. مؤسس خود، زرتشتی بوده ولی برای پذیرفتن شاگرد در دبستان بین زرتشتی و مسلمان تبعیض قایل نشده است و از این رو از بدو تأسیس ازهرصنف و مذهب در این آموزشگاه مشغول تحصیل بودند. از وضعیت آمار دانش‌آموزان و نام کارکنان دبستان قبل از سال ۱۳۱۵ ه. ش هیچ گونه سابقه و مدرکی در دست نیست و نظر اشخاص مسن هم نسبت به این موضوع چندان روشن و با یکدیگر موافق نیست تا بتوان استناد سند کرد. (حسینی اشکوری، ۲۸-۱۳۲۷: ۸۱). در سال ۱۲۸۲ ه. ش ارباب خسرو شاه جهان و برادرش ارباب رستم شاه جهان دبستانی دخترانه در یزد بنیاد نهادند که تا سال ۱۳۰۷ ه. ش. دایر بود و علاوه بر دروس علمی خیاطی و آداب خانه داری نیز در آن آموخته می‌شد (رحمانی، ۱۳۸۴: ۱۲۵ و نایبیان، ۱۳۹۱: ۶۷). و در آن سال با شروع به کار دبستان دخترانه مارکار این دبستان به آنجا منتقل شد و دبستان مزبور تعطیل شد. (اعلایی، ۱۳۷۵: ۶). فریدون کیامنش که مدت ۳ سال سابقه خدمت آموزشی در دبستان دینیاری داشت پس از ازدواج با مروارید خانم دخت هرمزخان عازم یزد شد و بنا به خواهش ارباب رستم شاه جهان، کیامنش عهده دار مدرسه خسروی شد. از سال ۱۲۹۹ ه. ش. فریدون کیامنش مدرسه خسروی را طبق برنامه وزارت معارف کلاس‌بندی و به سبک جدید درآورد و مرواریدخانم هم اداره مدرسه جدیدالتأسیس دخترانه جهانیان را برعهده گرفت. (هوخت، آبان، ۱۳۴۰، ش ۳: ۹). سهراب رستم کیانین از طرف همسر خود سیمین دخت خسروشاه جهان دبستان را سرپرستی و نظارت می‌کرد. دبستان خسروی به مدیریت فریدون کیامنش به طرز شایسته و آبرومند با معلمان آزموده و دلسوز اداره می‌شد. ناگفته نماند که مدیران آن ایام علاوه بر مدیریت و نظامت و دفترداری می‌بایست ۳۶ زنگ در هفته تدریس کنند. در تاریخ ۱۳۳۷ / ۰۶ / ۲۵ ه. ش، آقای سهراب کیانین که سال متمادی رئیس انجمن زرتشتیان یزد بود دارفانی را وداع گفت. آقای کیانین در زمانی که

عدّه‌ای سعی می‌کردند بین برادران زرتشتی و مسلمان نفاق بیندازند و با رواج تعصبات و خرافات پوچ و بیهوده تفرقه‌اندازی کنند، برای رفع این مشکل، تلاش و پیگیر خستگی ناپذیر داشتند و نظر به حلم و بردباری و امانت داری که داشتند مورد احترام مسلمانان بودند. نامبرده صاحب اخلاق پسندیده و نظریه فرهنگ دوستی که داشت دبستان خسروی را تأسیس نمود. از ایشان دو پسر به نام‌های فریدون و رستم به جا مانده است. آقای فریدون کیانیان مدتی به جای پدر رئیس انجمن زرتشتیان یزد بود تا اینکه وفات نمود. از آقای رستم کیانیان هم با وجود این که آشنائیت داشتم مدتی بی‌خبرم! نا گفته نماند؛ ایشان داماد آقای مهربان کاووسی مدیر و صاحب اداره برق یزد بودند. (جهانفر، ۱۳۹۵: ۲۵۹).

در مجله فروهر گزارشی از شخصی به نام «ب. آشنا» درج شده است که چگونگی تشویق و تنبیه و اثرات آن را بیان می‌کند. این مطالب بیانگر آن است که جهت های مختلفی در روند تدریس و مدارس آن زمان وجود داشته است. از تشویق و تنبیه تا آداب و رسوم و سنت های رفتن به مدرسه و رفتار معلم و کادر مدرسه و والدین به رفتن بچه ها به مدرسه و... «... از ده بالا به شهر برگشتم تا برای رفتن به مدرسه حاضر شوم پدر و مادرم مرتب از مدرسه رفتن من صحبت می‌کردند. پدرم به حاجی خلیفه شیرینی سفارش داده بود لباس و کفش نو برایم خریده بود... بالاخره روز مدرسه رفتن رسید. سینی گرد و بزرگ مسی پر از شیرینی‌های نارگیلی و مغز پسته و مغز بادام را از دکان حاجی خلیفه آوردند. پدرم به فراش مدرسه گفته بود که برای بردن شیرینی به خانه ما بیاید. صبح اردشیر فراش مدرسه آمد و سینی بزرگ و سنگین را روی سرش گذاشت من کیف به دست همراه پدرم به دنبال اردشیر به راه افتادم. مدرسه خسروی به خانه ما نزدیک بود وارد شدم و یکسر به اتاق مدیر رفتم میرزا فریدون کیامنش مدیر مدرسه بود و سه چهره آشنای دیگر هم در اتاق دفتر بودند. میرزا مهربان رئیس پارسی، سروش سروشی، شاه کیخسروی سیستانی که هر سه در گذشته‌اند، میرزا فریدون کیامنش که به خاطر جذبه و لیاقت و کفایتش در یزد مشهور بود از پشت عینک به من نگاهی کرد و بعد به پدرم گفت: شنیده ام پسر خوب و با تربیتی است ما به بچه‌های خوب صد آفرین و هزار آفرین می‌دهیم یک جور کارت زرد درست کرده بودند که رویش صد آفرین و یکی دیگر که هزار آفرین بود. در مقابل این کارت‌ها شلاق و فلک هم بود. هر عصر پنجشنبه مبصر^۵ کلاس اسم شاگردانی که نمره بد گرفته بودند می‌نوشت و به دفتر می‌داد وقتی زنگ پایان کلاس را می‌زدند، همه بچه‌ها در حیاط مدرسه به صف می‌ایستادند. آن وقت میرزا فریدون شلاق به دست می‌آمد و اسم بچه‌ها را می‌خواند و

هریک به تعداد نمره‌های بد شلاق می‌خوردند. فلک یک چوب بلند بود که در وسط دو سوراخ داشت و طنابی به صورت حلقه از دو سوراخ گذرانده بودند. شاگردی که خیلی بدی کرده بود و گناه بزرگی داشت سر صف جلوی بچه‌ها به دستور مدیر و با گریه وزاری کفش و جورابش را در می‌آورد و روی زمین به پشت می‌خوابید آن وقت فراش‌های مدرسه دو سر فلک را می‌گرفتند و پایش را در حلقه طناب نگه می‌داشتند و مدیر به کف پاهایش شلاق می‌زد ولی شاگردان که نمره خوب گرفته بودند اسمشان در بالای دفتر کلاس نوشته می‌شد و در ردیف جلو می‌نشستند یکی از رسم‌های خوب میرزا فریدون اوستا خواندن صبح بود همه بچه‌های زرتشتی از در تالار مدرسه وارد آتش وره‌رام می‌شدیم و یکی از بچه‌ها که بهتر از همه اوستا یاد گرفته بود صد و یک نام خداوند و سروش باج و اوستای کشتی و برساد را می‌گفت و ما تکرار می‌کردیم. و این سبب شد که بچه‌ها از کلاس اول تا ششم همه اوستا بدانند و هر روز آن را بخوانند. (قلمسیاه، ۱۳۷۳: ۶۱ و ۶۲). براساس سنگ مرمر منقوش به نشان فروهر و منصوب بر دیوار دبستان خسروی بانی این اثر تاریخی خسروشاه جهان و تاریخ‌گشایش دبستان در سال اورمزد و فروردین‌ماه قدیم ۱۲۷۷ یزدگردی برابر فروردین‌ماه ۵۱۲۸۵ ه. ش است که بنا به شواهد قدمت این اثر را می‌توان به دوران قاجار نسبت داد. دبستان خسروی دارای ساختمانی است با نمای آجری و پوشش ضربی ساده و حیات مرکزی که در سه جهت شمال، جنوب و شرق آن ساختمان کلاس‌ها و امور اداری بنا گردیده است. بخش اعظم مدرسه در ضلع شمالی استقرار یافته که سقف بر ستون‌های با سطح مقطع مربع و قوس‌های هلالی با خیز کم که در سرتاسر این بدنه جلوه‌گر است. ساختمان از کف حیاط در پنج پله بلندتر است و سنگ تاریخ بنا در یکی از اتاق‌های همین بدنه در ضلع شمال غربی منصوب است. کتیبه سنگی باریکی با متن: توانا بود هرکه دانا بود - ز دانش دل پیر برنا بود، به دیوار ایوان نصب است. در بدنه جنوبی و در ضلع جنوب شرقی فضایی تالارمانند بنا گردیده که ورودی مشرف به حیاط تالار با دو ستون به سه دهنه که دهنه میانی اصلی و بزرگتر و دو دهنه دیگر کوچکتر و به قرینه در طرفین آن قرار گرفته، تقسیم شده است. بعدها برای استفاده از این فضا به عنوان کلاس درس در قسمت ورودی‌های مورد اشاره درب‌های فلزی با شیشه‌خور نصب نمودند.

مدرسه دینیاری: دبستان دینیاری مربوط به ۱۲۹۰ ه. ق است و در یزد، خیابان آیت‌الله کاشانی (فعلی) کوی زرتشتیان واقع شده و این اثر در تاریخ ۱۲ شهریور ۱۳۸۰ با شماره ثبت ۳۸۰۹ به‌عنوان یکی از آثار ملی ایران ثبت شده است (دانشنامه تاریخ معماری و شهرسازی ایران، اکتبر

۲۰۱۹). جلسات امتحان این دبستان در آغاز با تشریفات رسمی و حضور مقامات اداری و معاریف طبقات مسلمان و زرتشتی یزد منعقد می شده است، چنانچه در دفتر دبستان یادداشتی به امضای آقای سهراب سفرنگ مدیر دبستان (از اعضای عالی رتبه انجمن زرتشتیان تهران) به شرح زیر موجود است: روز سه شنبه ۱۷ جمادی الثانی ۱۳۳۸ ه. ق جلسه امتحان، با حضور آقایان امیرحضور رئیس فرهنگ و فتح الله فاطمی معاون فرهنگ و حاج علی رضاخان پسر نایب الحکومه تشکیل شده. و همچنین جشن سال چهارم دبستان دینیاری، روز دوشنبه ۲۳ رجب ۱۳۳۸ ه. ق در حضور آقای امیرحسین خان حکمران و آقای حاج میرزا حسن خان نایب الحکومه آقای امیرحضور رئیس معارف و اوقاف و آقای فطن الممالک معاون مالیه برگزار شده و امتحانات مدرسه به عمل آمده معلمین و متعلمین از طرف ارباب رستم موبد به اخذ جایزه نایل شده اند. همچنین در دوم شعبان ۱۳۳۹ ه. ق نیز جلسه امتحانات دیگری با حضور امیرحسین خان حکمران و آقای مصباح الدوله معاون و آقایان میرزا مسیح رئیس فرهنگ و شجاع السلطان رئیس نظمی و اعتضاد السلطان معاون آن اداره در دبستان تشکیل شده است. (حسینی اشکوری، ۲۸-۱۳۲۷: ۸۶). در سال ۱۳۰۲ ه. ش دبستان رسامدارای شش کلاس کامل شد. این دبستان هم اکنون به کار خود ادامه می دهد و مخصوص فرزندان زرتشتیان یزدی می باشد. (مصاحبه با مدیر دبستان آقای فریبرز اتشبنده، آذرماه ۱۳۸۲ به نقل از مرحوم استاد ابوالقاسمی ۱۳۸۲ و مالی، ۱۳۹۲: ۱۵۳ و ۴۸۴).

دبستان های تا به انجمن اکابر پارسیان هند

دبستان پسرانه جاماسبی اهرستان: در اواخر سال ۱۲۸۶ ه. ش شادروان جاماسب ماندگار اهرستانی مقیم کویت به بلوچستان به هدایت و مشاورت یک تن از مردم اهرستان ببه نام خسرو تصمیم به تأسیس دبستانی در محل خود می گیرد و مبلغی پول و دستور ساختمان عمارتی به اهرستان می فرستد از این رو در روز ۲۰ اردیبهشت ۱۲۸۷ ه. ش نخستین سنگ بنای دبستان به اسلوب قدیم گذارده شد و مؤسس مبلغ نود تومان حقوق سالیانه یک نفر معلم را نیز به عهده گرفت و دبستان در روز پانزدهم مهرماه ۱۲۸۸ ه. ش با حضور اولیای زرتشتی و اهل محل ضمن جشنی افتتاح می شود و امور آن به عهده انجمن پارسیان بمبئی واگذار می گردد این دبستان چهار کلاسه و مدیریت آن با مهربان پوردهقان فرزند خسرو داده شد و تا ۱۳۲۷ ه. ش در این دبستان آموزگار و مدیر بوده و در ابتدا به انتخاب خدابخش ماستر رئیس دبیرستان کیخسروی به این سمت تعیین گشته بود. (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۵۳۷ و حسینی اشکوری، ۲۸-۱۳۲۷: ۱۳۸ و اعلائی، ۱۳۷۵: ۷ و هوخت، آبان ۱۳۴۰، شماره ۳: ۸).

دبستان پسرانه زمردی رحمت‌آباد: این دبستان در سال ۱۲۸۶ ه. ش تأسیس شده و در ابتدا مکتب‌خانه‌ای بوده است که آموزگاری به نام استاد خداداد در آن تدریس می‌کرده است. دروس آن خیلی ساده و فقط خواندن فارسی و حساب و اندکی نوشتن بوده و پس از استاد خداداد آموزگار دیگری که استاد کیخسرو دینیار نام داشته متصدی اداره آن شده و امتیاز دبستان به نام او صادر گشته است. از سال ۱۳۲۵ ه. ش دبستان به عمارت نوساز آقای هرمزدیار دوست منتقل شده و به صورت دبستان چهارکلاسه و به مدیریت و آموزگاری خداداد خسرویانی و آموزگاری جمشید خسرویانی اداره می‌شد اینک این مدرسه با اندک تعمیراتی که شده دانش‌آموزان دختر در مقطع راهنمایی در آنجا به تحصیل اشتغال دارند. (اعلایی، ۱۳۷۵: ۷ و حسینی اشکوری، ۲۸-۱۳۲۷: ۱۳۹ و مصاحبه با آقای خدابخش منیری، مهر ماه ۱۳۸۲، به نقل از مرحوم استاد ابوالقاسمی).

دبستان پسرانه خیرآباد: این دبستان در سال ۱۲۸۶ ه. ش به وسیله رستم سنگ خیر آبادی تأسیس شد (اعلایی، ۱۳۷۵: ۷ و حسینی اشکوری، سال ۲۸-۱۳۲۷: ۱۳۹) و از سال ۱۳۰۹ ه. ش چهارکلاس در آن دایر گشت و مؤسس از ابتدا اداره آن را به انجمن اکابر پارسیان هند محول نموده است مدیریت و آموزگاری این مدرسه در سال ۱۳۲۸ ه. ش به عهده اسفندیار ماوندادی بوده است. در حال حاضر این مدرسه وجود ندارد زیرا قسمت اعظم آن تخریب شده و در مسیر خیابان آسفالت خیر آباد قرار گرفته است.

دبستان پسرانه هرمزدیاری کوچه بیوک: این دبستان از طرف شهریار هرمزدیار کوچه بیوکی ساخته شده و در سال ۱۲۷۹ ه. ش گشایش یافته است بانی این آموزشگاه دبستان خود را با مبلغی وجه نقد به انجمن اکابر پارسیان هند سپرده است که از سود آن بودجه دبستان تأمین نماید و دبستان نامبرده را تحت سرپرستی دایرنگاه دارد. این دبستان از سال ۱۳۰۹ ه. ش دارای پنج کلاس ابتدایی بوده و امتیاز آن در سال ۱۳۱۱ ه. ش به مدیریت کیخسرو بوستانی صادر شد در سال ۱۳۲۷ ه. ش این مدرسه، با مدیریت رستم کیخسرو یزدانی و نیز آموزگاری رستم تیرانداز یزدانی اداره می‌شد. (کاظمینی، ۱۳۸۳، ج ۳: ۱۶۵۵ و حسینی اشکوری، سال ۲۸-۱۳۲۷: ۱۳۹ و مصاحبه با آقای سهراب فیروز فر، آبان به نقل از مرحوم استاد ابوالقاسمی ۱۳۸۲).

مؤسسات تعلیمی خیریه مارکار

یکی از مهمترین مظاهر تاریخی شهر یزد آثار خیر و مؤسسات وسیع فرهنگی است که به پشتون جی دوسابائی مارکار مشهور است. این مؤسسات به مرد نیکوکاری متعلق است که در جوانی

همسر خود را از دست داد و از آن پس خود را از لذات مادی محروم و خویش را در راه معنویت وقف کرد. گزارش های موجود از آن حکایت دارد وی علی رغم این که از مال و ثروت بهره کافی نداشت لیکن با همت و پشتکار و انگیزه قوی وارد عرصه امر خیر و وقف شده بود. وی در نخستین اقدامش در سال ۱۳۰۱ ه. ش ضمن توجه ویژه به آموزش و پرورش کودکان بی سرپرست و یتیم به ساخت پرورشگاهی پسرانه در یزد مبادرت ورزید که به همین مناسبت به پرورشگاه مارکار موسوم است. سپس وی در سال ۱۳۰۶ ه. ش دبستان و دبیرستان پسرانه و دخترانه ای را تأسیس کرد. مارکار سه بار به ایران به مثابه کعبه آمالش مسافرت کرد. نخستین بار در سال ۱۳۰۳ ه. ش بود که ضمن آن از پرورشگاه نوبنیاد خود بازدید و به توسعه آن مبادرت کرد. بار دوم در سال ۱۳۱۳ ه. ش یعنی هنگامی که ساختمان های نوبنیاد پرورشگاه و دبستان و دبیرستان پسرانه آماده بهره برداری شده بود، برای شرکت در جشن افتتاح آن به ایران آمد و سومین بار در سال ۱۳۲۸ ه. ش بود که به مناسبت بیست و پنجمین سال خدمت پرورشگاه و آغاز ساختمان دبستان و دبیرستان دخترانه روانه ایران و یزد شد. (هوخت، ۱۳۴۴، شماره ۸، دوره شانزدهم: ۱۳، ۱۲، ۵۳).

دبستان پسرانه گشتاسبی قاسم آباد

این دبستان را گشتاسب سروش قاسم آبادی در سال ۱۳۰۳ ه. ش بنا نهاد و آن را با مبلغی وجه به انجمن اکابر پارسیان هند واگذار کرد. که از سود سپرده آن مبلغ بودجه دبستان تأمین شود. چون بنای ساختمان دبستان قدیمی و نامتناسب بود در سال ۱۳۰۹ ه. ش خدامراد فرودی ساختمان آن را تجدید بنا نمود. امتیاز دبستان در سال ۱۳۱۱ ه. ش به نام اسفندیار فرودی صادر و از همان سال دبستان چهارکلاسه شد و به مدیریت و آموزگاری مهربان ساسانی اداره می شد (۱۳۲۷ ه. ش). در حال حاضر با بازسازی ساختمان این مدرسه به سبک جدید تبدیل به خوابگاه دانشجویان زرتشتی شده است. (اعلایی، ۱۳۷۵: ۷ و حسینی اشکوری، ۲۸-۱۳۲۷: ۱۴۱).

دبستان پسرانه ماهیاری مریم آباد: این دبستان را شهریار هرمزدیار در سال ۱۲۶۵ خورشیدی تأسیس و با سرمایه معینی به انجمن اکابر پارسیان هند واگذار کرد تا از سود آن مخارج مورد لزوم دبستان و حقوق آموزگاران آنجا تأمین شود. تاریخ تاسیس این دبستان به سال ۱۳۰۹ ه. ش بازمی گردد و لیکن امتیاز آن در سال ۱۳۱۱ ه. ش صادر شد و به مهربان راستی اجازه داده شد تا آن را با چهارکلاس دایر نماید. مدیریت و آموزگاری این دبستان به خداداد بنشاهی سپرده شد. (اعلایی، ۱۳۷۵: ۸ و حسینی اشکوری، ۲۸-۱۳۲۷: ۱۴۱) و مصاحبه با آقای گشتاسب بهرام شهری، ابان ۱۳۸۲، به نقل از مرحوم استاد ابوالقاسمی).

این دبستان دارای کتیبه ای است که متن و محتوای آن دارای نکات مهمی است از جمله اینکه این دبستان ماهیت وقفی دارد. در متن این کتیبه آمده است که: در عهد سلطنت اعلی حضرت قدر قدرت همایون ظل السلطان محمد علیشاه قاجار خلد اله بهدین فرزانه ماهیاری وفادار مریابادی این زمین که خانه موقوفه نیاکانش می باشد برای آمرزش روان گذشتگان و آرامش آیندگان به بهدین به اندیش فرزانه نیکو منش هرمزدیار بن شهریار بن بمان کوچه بیوکی باشند به بمبئی واگذار نمود که هرمزدیار از بخشش خویش به یادگاری بانو پاکیزه گوهرهمسر خویش بانودخت بهدین اسفندیار بن نامدار مریابادی بنیاد عمارت به جهت مکتب و آموزگاری بهدینان و بهدین زادگان مریاباد نموده به یاری پاک یزدان به انجام رسانده استادی هرمزدیاری مهربان به تاریخ فروردین ماه قدیم ۱۲۷۷ یزدگردی (۱۲۶۷ ه. ش).

دبستان پسرانه رستمی نرسی آباد: این دبستان را شادروان رستم خداداد فرامرز نرسی آبادی بنا نهاد و آن را در سال ۱۲۸۶ ه. ش شخصا افتتاح و بازگشایی نمود پس از آن دبستان را با مبلغی وجه در اختیار انجمن اکابر پارسیان هند قرار داد تا از سود آن مخارج دبستان و حقوق آموزگار آن را پرداخت شود امتیاز دبستان در سال ۱۳۱۱ ه. ش به نام فریدون نوایزدان صادر شد و با چهارکلاس به مدیریت و آموزگاری رستم فلفلی اداره می گردید (کاظمینی، ۱۳۸۳، ج ۳: ۱۶۷۲ و حسینی اشکوری، ۲۸-۱۳۲۷: ۱۴۲ و اعلائی، ۱۳۷۵: ۸).

دبستان خدادادی خرمشاه: این دبستان در سال ۱۲۶۹ ه. ش به همت خداداد رستم بهرام رشید خرمشاهی تأسیس و با مبلغی وجه به انجمن اکابر پارسیان هند واگذار شد که حقوق آموزگار و هزینه دبستان را از محل سود آن مبلغ تأمین نمایند این دبستان تا سال ۱۳۰۹ ه. ش دارای کلاس‌های غیررسمی بوده و از آن سال دارای شش کلاس رسمی شده و امتیاز آن در سال ۱۳۱۱ ه. ش به نام سام پرتوی صادر گردید و در سال ۱۳۲۷ ه. ش محمدعلی دشتی مدیر، عباس فهیمی ناظم ۳ و ۴ و ۵ واردشیر فروهر، اردشیرخرمی سرورش کسری زاده آموزگار اداره می شد. چون این مدرسه به همت کیومرث وفادار خرمشاهی و به تأسی از کیخسرو مهربان که دبستان کیخسروی را بنیانگذاری کرد خداداد رستم کنترانتر خرمشاهی دبستانی در محل خرمشاه دایر نمود به دبستان خدادادی مشهور شد (هوخت، شماره ۱۰، دی ماه ۱۳۵۳: ۳۲ و قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۵۳۵ و کاظمینی، ۱۳۸۳، ج ۱: ۵۰۷ و مصاحبه با آقای اسفندیار مرادیان، مهر ۱۳۸۲).

جدول شماره ۱- دبستانهای تابعه انجمن اکابر پارسیان هند در یزد (شهردان، ۱۳۶۰: ۱۵۲).

نام دبستان	تعداد معلم	تعداد شاگرد	درجه	حقوق (روپیه)
دبستان کیخسروی در محله	۴	۱۲۰	۷ درجه فارسی و ۷ درجه انگلیسی	۱۹۲۰
دبستان خرمشاه	۲	۵۵	۵ درجه فارسی	۷۷۰
دبستان کوچه بیوک	۱	۴۴	۵ درجه فارسی	۳۷۰
دبستان نرسی آباد	۱	۵۸	۵ درجه فارسی	۳۰۰
دبستان مریاباد	۱	۴۱	۴ درجه فارسی	۲۰۰
دبستان اهرستان	۱	۲۷	۴ درجه فارسی	۳۰۰
دبستان قاسم آباد	۱	۴۵	۶ درجه فارسی	۱۶۰
دبستان خیرآباد	۱	۱۸	۳ درجه فارسی	۱۲۰
دبستان مبارکه	۱	۳۵	۵ درجه	۱۶۰
دبستان تفت	۱	۵۷	۶ درجه فارسی	۲۴۰
دبستان اله آباد	۱	۲۷	۲ درجه فارسی	۶۰
دبستان مزرعه کلانتر	۱	۴۰	۳ درجه فارسی	۶۰
دبستان شرفآباد	۱	۴۱	۶ درجه فارسی	۱۰۰
دبستان رحمت آباد	۱	۱۵	۲ درجه فارسی	۱۶۰

آموزشگاه های تابعه انجمن زرتشتیان ایرانی بمبئی

در هند انجمنی وجود داشت که گروهی از ایرانیان زرتشتی ساکن بمبئی تشکیل داده بودند. هدف آنها عمدتاً کمک به هم کیشان خود بویژه در امور خیریه بود. ریاست این انجمن در ابتدا برعهده

پشوتن جی خورشید جی آقا بود. وی نیز تباری ایرانی داشت و بنا بر عرق ملی خود در یزد به یک رشته اقدامات عام المنفعه مبادرت ورزید.

مدارس دخترانه زرتشتی در یزد

درفهرست آموزشگاه‌های متعددی که در یزد برای زرتشتیان ساخته شد نام مدارس تک جنسیتی نیز می‌درخشد. در زمره نخستین مدارس دخترانه‌ای که در یزد تأسیس شد نام دبستان دخترانه ابتهاجیه از قدمت و شهرت برخوردار است که شرح آن در بخش مسیونرهای مسیحی در یزد خواهد آمد.

دبستان دخترانه کوچه بیوک: یکی دیگر از دبستان‌های دخترانه آموزشگاه کوچک بیوک است که در سال ۱۲۷۹ ه. ش در کوچه بیگ (بیوک) یزد توسط هرمزد یار شهریار تأسیس شد و عواید موقوفات متعددی داشت (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۵۳۵) البته گزارش دیگری نیز مبنی بر این موجود است که این دبستان توسط فرزانه نیکوکار رستم خدای خودی کلاه کوچه بیوک از زرتشتیان بمبی در سال ۱۳۰۴ خورشیدی در خانه‌ای در محله کوچه بیوک احداث شد و تا سال ۱۳۱۸ ه. ش توسط نماینده مؤسس اداره می‌شد و از آن تاریخ به بعد به انجمن واگذار شد (اعلایی، ۱۳۷۵: ۱۰). با توجه به یکسان نبودن تاریخ تأسیس این دبستان احتمالاً ابتدا در سال ۱۲۷۹ ه. ش تأسیس شد اما پس از مدتی تعطیل و مجدداً توسط رستم خدادادی احداث شده است.

دبستان دخترانه ماهیاری قاسم‌آباد: قاسم‌آباد دهکده‌ای نزدیک یزد است که در اوایل قرن چهارده ه. ش حدود ۶۰ خانوار کشاورز زرتشتی در آن زندگی می‌کردند. اهالی قاسم‌آباد در سال ۱۳۰۲ ه. ش با سرمایه جزئی تقبلی دبستانی را برای دختران در خانه اجاره‌ای برپا کردند ولیکن چون اساس درستی نداشت، گاه و بی‌گاه تعطیل می‌شد. کیخسرو خداداد اشتری یکی از اهالی قاسم‌آباد در سال ۱۳۰۷ ه. ش از سرمایه خود نخست ساختمانی در خیابان مشجر و مصفای آن ده بنا کرد (همان، ۱۳۷۵: ۱۰). چون این ساختمان بر روی اراضی خانه ماهیار نخستین آموزگار روستای قاسم‌آباد بنا شده بود و از آنجا که ماهیار نیز اولادی نداشت، کیخسرو اشتری دبستان را به نام او "دبستان ماهیاری" موسوم کرد این دبستان چهارکلاسه و مدیریت و آموزگاری آن به عهده همایون اختر خاوری بود و برای اداره کردن آن مؤسس سرمایه‌ای در یزد و بمبئی تخصیص داد. اکنون این مدرسه دایر نیست و ساختمان آن کلاً بازسازی شده است و امروزه به عنوان باشگاه زرتشتیان پذیرای بخشی از مراسم ویژه ایشان است.

دبستان دخترانه شیرین زنج خیرآباد: خیرآباد محلی است در حومه یزد که در سال ۱۳۰۱ ه. ش اهالی با اعانه تقبلی، دبستانی برای دختران تأسیس کردند. (حسینی اشکوری، ۲۸-۱۳۲۷: ۱۳۷ و اعلائی، ۱۳۷۵: ۱۱). ما چون دارای مکان و سرمایه درستی نبود سرهنگ مهربان سهراب ایرانی نایب رئیس انجمن زرتشتیان ایرانی بمبئی در سال ۱۳۰۷ ه. ش برآن شد که دبستان نامبرده را به نام و یاد مادر خود دایر کند از این رو عمارت متناسب نوبنیادی برای آن احداث کرد و در مهرماه ۱۳۱۳ ه. ش با حضور تعدادی از پارسیان هند افتتاح نمود. این دبستان چهار کلاسه و مدیریت و آموزگاری آن با شیرین خانم گرشاسبی بود و اداره امور دبستان به انجمن سپرده شد. این مدرسه اکنون دایر نیست فقط در گوشه ای از آن به عنوان معبد و گهنبار خانه جهت مراسم دینی زرتشتیان استفاده می شود.

مدرسه دخترانه خرمشاه: در سال ۱۲۸۲ ه. ش / ۱۹۰۳ م به همت استاد کیومرث خرمشاهی مدرسه دخترانه خرمشاه را احداث کرد که خود آموزگار دبستان خدادادی خرمشاه بود در اولین امتحانی که از دانش آموزان دختر به عمل آمد نتایج درخشان آن برخی از بزرگان زرتشتی را برآن داشت تا نظیر دبستان دخترانه خرمشاه را در مناطق دیگر برپا کنند. در سال ۱۳۰۳ ه. ش بانوان یزد در صدد تشکیل سازمانی به نام بانوان زرتشتی برآمدند و در خانه بهمن جمشید جلسات خود را منعقد و مأمور احتیاجات و مشکلات بانوان و دوشیزگان جماعت می پرداختند و کلاس های خیاطی، گلدوزی، تعلیمات دینی در شهر دایر کردند. مشوق تأسیس بسیاری از مدارس دخترانه در روستاهای زرتشتی نشین شدند و در تهیه و اعزام معلم همکاری در کتاب کلارا کولیور رایس (Arruz n Klarakuliver) به نام زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آنان آمده است. زنان پارسی تا این اواخر تحصیل نکرده و غافل بودند اکنون برای آنان مطلوب شمرده می شود تعداد زیادی به مدرسه انگلیسی ویژه دختران پارسی یزد می روند و خود پارسیان نیز مدرسه دیگری باز کرده اند.^۷

مدرسه دخترانه خورشید بانو: در سال ۱۲۸۸ ه. ش / ۱۹۰۹ م مدرسه به نام خورشید بانو در روستای مریم آباد ساخته شد بانوی آن فرزانه هرمزدیار شهریار بود هزینه و نیازهای مدرسه از عواید موقوفات وی تأمین می شد این مدرسه به نام همسر هرمزدیار شهریار، خورشید بانو^۸ نامگذاری شد. (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۵۳۵).

دبستان (دبیرستان) دولتی ایراندخت: این دبستان (دبیرستان) در سال ۱۲۹۸ ه. ش تأسیس شد. ابتداء دارای شش کلاس درس مقطع ابتدایی و سه کلاس متوسطه بود (تشکری بافقی، ۱۳۷۷:

(۲۱۶). بعداً در سال ۱۳۲۹ه. ش به نام اشرف پهلوی تغییر نام پیدا کرد. گفتنی است پس از تعطیلی دبیرستان ایزدپیمان که در این سال صورت گرفت. دبیرستان اشرف پهلوی به ساختمان ایزد پیمان منتقل شد. در سال تحصیلی ۱۳۳۱-۱۳۳۲ دبیرستان اشرف دارای پنج کلاس متوسطه و جمعاً ۱۳۶ دانش‌آموز بود (حسینی اشکوری، ۱۳۳۹: ۳۹-۴۰ حکیمیان، پائیز ۱۳۸۸، پیام بهارستان، ش ۵: ۶۰۳ و قلمسیاه، ۱۳۹۵: ۵۸۸).

اقدامات فرهنگی میسیونرهای مسیحی در یزد

دبستان دخترانه ابتهاجیه (مدرسه‌ای برای دختران یزد)

به غیر از خود اقلیت‌های دینی در ایران و یزد، حضور مبلغان مسیحی و یهودی آمریکائی، آلمانی، انگلیسی و حتی روسی نیز در تسریع احداث و ایجاد این مدارس نوین هم مؤثر بودند. (قویمی و دیگران، ۱۳۵۲: ۷۳). چنانچه قبلاً هم تأسیس نخستین مدارس دخترانه هم در ایران توسط مسیحیان در زمان محمدرشاه و مدارس مسیحی آمریکائی در ارومیه انجام شده بود. (قویمی و دیگران ۱۳۵۲: ۵۱). و بعدها اولین مدرسه دختران مسلمان در دهه ۱۸۷۰م / ۱۲۸۶ه. ق در مدرسه پرسبیتی آمریکائی تهران وارد شدند (شیخ الاسلامی، ۱۳۵۱: ۷۶). بعد از مشروطه مدارس دولتی متعددی در کشور تأسیس شدند (فروغی، ۱۳۱۹، شماره ۳: ۲۴۴-۳، مسرت، ۱۳۷۶: ۴۳۵-۴۷۶). نخستین اقدام رسمی برای اداره آموزش و پرورش تعیین وزیر فرهنگ (علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه) بود (صدیق، ۱۳۵۴: ۳۵۶) که اداره مدارس از وظایف او محسوب می‌شد. (کسروی، ۱۳۴۰: ۲۳۴). با کمی اغماض می‌توان آغاز تأسیس مدارس دخترانه در ایران را به دوره محمد شاه قاجار (۱۲۶۴-۱۲۵۰ ه. ق) باز گرداند. در این دوره مجوز تأسیس یک باب مدرسه دخترانه توسط اقلیت‌ها در تهران صادر شد. مشروط به آن که دختران مسلمان در آن راه نداشته باشند. در دوران ناصرالدین شاه به خواهش بنجامین^۹ وزیر مختار آمریکا اجازه ورود دختران مسلمان به مدرسه آمریکائی‌ها صادر شد. اولین تلاش برای ایجاد مدرسه ملی دخترانه با مخالفت‌های شدید مواجه شد. در سال ۱۲۸۲ ه. ق / ۱۲۸۲ ه. ش طوبی رشديه مدرسه دخترانه پرورش را تأسیس کرد که در چهارمین روز تشکیل به دلیل مخالفت به تعطیلی کشیده شد. تا پایان حکومت مظفرالدین شاه تربیت دختران منحصر به مدارس خارجی بود پس از مشروطیت در سال ۱۲۸۷ ه. ش طوبی آزموده به کمک میرزا احسن رشديه مدرسه دخترانه ناموس را در خیابان شاهپور نزدیک چهارراه حسن آباد تهران تأسیس کرد. در سال ۱۳۳۶ ه. ق / ۱۲۹۷ ه. ش وزارت معارف، اداره تعلیمات نسوان را فراهم کرد و بنا بر پیشنهاد وزیر معارف احمدخان نصیرالدوله دو باب مدرسه ابتدایی دولتی رایگان

برای دختران تأسیس شد. و مقرر شد در هر ناحیه شهر یک مدرسه دولتی افتتاح گردد. (ترابی، ۱۳۷۸: ۱۸). در سال ۱۲۸۲ ه. ش از طرف میسیون مسیحی به وسیله خانمی انگلیسی به نام الینه خانم برایتی^{۱۰} تأسیس شد. این مدرسه برای دختران زرتشتی و ترتیبات آن تقریباً مانند مکتب بود. الینه خانم برایتی دختران را دسته دسته کرده به ترتیب مہتران را دسته اول و به همین روش تا دسته کودکان خردسال و شاگردان را طبقه بندی می نمود و برای هر دسته یک نفر که درسش از همه بہتر بود به نام خلیفہ معین می کرد تا بہ سایرین کمک کند. (حسینی اشکوری، ۲۸-۳۲۷: ۲۹). خانم برایتی یک نفر دوست و معاون وظیفہ شناس و جدی موسوم بہ استاد گوہر داشت و این خانم مدت های مدید برای مدرسه زحمت کشید و مورد توقیر و محبت همه آموزگاران و دانش آموزان قدیم بود. در ۱۲۹۴ ه. ش موقعی کہ جنگ بین المللی اول در گرفت همه انگلیسی ها مجبور بہ تخلیہ یزد شدہ بہ تہران رفتند و استاد گوہر مزبور تا چند ماہ دختران را در منزل خود جمع کردہ درس می داد و با وجود ضدیت ها و دشمنی های زیاد نگذاشت کہ دانش آموزان متفرق شوند. پس از چند ماہ خانمی دیگر بہ نام میس مور^{۱۰} برای مدرسه آمد و الینہ خانم مدرسه را بہ او تحویل داد، و بالاخرہ در سال ۱۳۰۰ ه. ش آرمونہی ایدین^{۱۱} بہ مدیریت مدرسه معین و از طرف میسیون مسیحی بہ یزد فرستادہ شد. بانو ایدین در سال ۱۲۷۰ ه. ش در جلفای اصفہان متولد شدہ است مادر او خانمی ایرلندی بودہ کہ مدیریت مدرسه دختران ارمنی را داشتہ است و پدرش نیز یک نفر معلم ارمنی بودہ است، بہ این ترتیب شکی نیست کہ ذوق آموزشی این مادر و پدر در روحيات فرزندشان تأثیر نمودہ و او را واداشتہ است کہ عمر خود را وقف کار مقدس آموزش و پرورش نماید. خانم ایدین بہ زودی حس کرد کہ دختران مسلمان نیز احتیاج بلکہ حق دارند کہ وسایل تحصیل داشتہ باشند و باید مدرسه ای برای آن ها دایر کرد. بنابراین با موافقت عده ای از متنفذین شہر در محلہ شہدباز در خانہ آقای حاجی علی اکبر قلمسیاہ مدرسه ای برای دختران مسلمان باز کرد و برای معلمی این مدرسه دو نفر را از اصفہان دعوت نمود، این دو تن یکی: بیرجوهی خانم استپانیان^{۱۲} و دیگری عزت خانم بدری بودند. بیرجوهی خانم جاذبیت مخصوصی داشت و در مدت ہفت سال کہ در این مدرسه معلم بود مورد محبت همه شاگردان قرار گرفت. در این موقع دو مدرسه متعلق بہ میسیون مسیحی در یزد وجود داشت یکی برای دختران زرتشتی و دیگری برای دختران مسلمان و تا زمانی کہ قانون اتحاد شکل تصویب و اجرا شد این دو مدرسه با آنکہ ادارہ آن ها دارای اشکالات زیاد بود از ہم مجزی بودند و از ان زمان یکی شدند و در این موقع خانم ایدین بہ جمع آوری

اغانه شروع کرد تا مدرسه‌ای به یادگار مادر خود بناکند. در این راه دوستان اروپایی و ایرانی وی به او همراهی نمودند تا توانست زمین دبیرستان را خریداری نماید و به زودی با کمک کشیش شارپ که در معماری تجربیات خوبی داشت عمارت آن را ساخت و در شهریور ۱۳۰۶ ه. ش دو مدرسه را به هم ضمیمه کرده مدرسه‌ای بنام دبیرستان ایزدپیمان تشکیل داد. چون نام مادر خانم‌ایدین ایزابلا^{۱۳} بوده و این کلمه که اصلاً اسپانیایی است به معنی عهد خداوند است لذا با کلمه فارسی ایزدپیمان را نام مدرسه گذارده‌اند تا از لحاظ معنی و آهنگ همانند با لغت اصلی (ایزابلا) باشد.

جمعیت مرسلین

در سال ۱۳۲۲ ه. ق جمعیت مرسلین انگلیسی چند مدرسه به نام استوارت مموریال کالج (Stovart Memorial Collage) ابتدا در اصفهان و بعد در شیراز یزد و کرمان به تاسیس شدند. (صدیق، ۱۳۵۶: ۱۹۴). صدرهاشمی هنگام بازگویی شرح زندگانی فرخی یزدی شاعر انقلابی و آزادی‌خواه و مدیر روزنامه طوفان گفته است که وی در پانزده سالگی اولیای مدرسه مرسلین یزد را هجو کرده است از آنجا که فرخی در سال ۱۳۰۶ ه. ق به دنیا آمده است پانزده سالگی او مقارن است با سال ۱۳۲۱ ه. ق بنابراین این مدرسه انگلیسی‌های یزد احتمالاً در دوره سلطنت مظفرالدین شاه و یا در اواخر سلطنت ناصرالدین شاه تأسیس شده است. (صدر، ۱۳۶۳: ۷۶) فرخی بخشی از تحصیلات مقدماتی خود را در مدرسه مرسلین انگلیسی‌های یزد که به وسیله میسیونرهای انگلیسی در کنار بیمارستان مرسلین در محله گازرگاه ساخته شده بود، گذراند. مدرسه مرسلین یکی از قدیمی‌ترین مدارس نوین یزد که به وسیله استاد جعفر مجیبیان معمار برجسته یزد ساخته شد و فرخی در سال ۱۲۸۳ ه. ش در این مدرسه تحصیل می‌کرده است. (محمدی، ۱۳۷۸، ج ۳: ۱۷۵). در دوره قاجار مرسلین در یزد علاوه بر بنیاد بیمارستان و کلیسای جمیع مقدسین، کتابخانه مرسلین را نیز در محله گازرگاه بنیان نهاد که برخی کتاب‌های برجای مانده از آن دوران مهر کتابخانه را دارند. کتابخانه باغ معین که تقریباً خصوصی بوده و در برزن گازرگاه بوده و بیشتر محل آمد و شد اعیان و بزرگان و کارمندان انگلیسی بیمارستان و کنسولگری یزد بود. این باغ در چند سال اخیر محل دبیرستان معماری اکبر اربابی بود (مسرت، ۱۳۷۶: ۵۵۱). تأسیس مریض‌خانه مرسلین در سال ۱۳۱۷ ه. ق است. (افشار، ۱۳۷۴، ج ۲: ۸۰۳، صدیق، ۱۳۵۴: ۱۹۴، صدرهاشمی، ۱۳۶۳، ج ۳: ۱۷۵، محمدی، ۱۳۷۸، ج ۳: ۳، مسرت، ۱۳۷۶: ۵۵۱، افشار، ۱۳۷۴، ج ۲: ۸۰۳).

مدرسه مرسلین: مدرسه مرسلین یکی از قدیم ترین مدارس نوین یزد است که به وسیله استاد جعفر مجیبیان معمار برجسته یزدی ساخته شد. از شاگردان معروف این مدرسه فرخی یزدی، علی اکبر بافقی، علی مجیبی پسر استاد جعفر مجیبیان، ولاری و تاجر بود. وی انگلیسی را به خوبی یاد گرفت و کارمند شرکت نفت شد. در جنب مدرسه کلیسای مرسلین بود که مردم را با تبلیغات خود به مسیحیت دعوت می کرد. مردم یزد یکشنبه ها در کلیسا پای صحبت کشیش های انگلیسی می نشستند و آنگاه که گوینده نام حضرت محمد (ص) می رسید جمعیت یکصد صلوات می فرستادند. جالب است بدانیم تا زمانی که این هیأت در یزد فعالیت می کرد، هیچ یزدی به آیین مسیحیت نگرود. فعالیت کشیش های انگلیسی تا سال ۱۳۵۸ ه. ش به گونه ای نیمه علنی ادامه داشت. حتی گوهرخانم خدمتکاران مکان هم که تا سال ها در آنجا خدمت می کرد تعریف می کرد من با اینکه از آن ها مزد می گرفتم همیشه صلوات می فرستادم برخی از اعضا این هیأت در مدرسه ایزدپیما و چند مدرسه دیگر درس می دادند. مدرسه مرسلین مطابق وروش عیسویان اداره می شده است. چنانچه گذشت با شروع جنگ بین الملل اول (۱۹۱۸-۱۹۱۴ م) در سال ۱۲۹۴ ه. ش انگلیسی ها از یزد خارج شدند و مدرسه مرسلین تعطیل گردید. (محمدی و مسرت، ۱۳۷۸: ۲۴۵). میرزا ابوالحسن خان بقائی یزدی در سن ۱۶ سالگی دانش آموز و کشیش انگلیسی مدیر و معلم مدرسه طباطبائی میبیدی که دختری بنام اقدس داشته و مرحوم ابوالحسن بقائی کرارا از واجت وی یاد می کردند در ردیف معلمان مدرسه می باشند. (حسینی اشکوری، سال تحصیلی ۲۸ - ۱۳۲۷: ۱۲۰)

تأسیس مدارس آلیانس^{۱۵} و تأثیر آن در وضعیت یهودیان یزد

یهودیان بیش از آنکه به عنوان پیروان دین موسوی، از لحاظ اعتقادات دینی و آیین های مذهبی، با پیروان دیگر ادیان و مذاهب تفاوت داشته باشند، به لحاظ ساختار و بافت مستقل و مستحکم درونی - که آنها را به صورت جامعه ای مستقل و متمایز از دیگران جلوه داده است، باز شناخته می شوند. (ذیلابی، ۱۳۹۰: ۲۶). مدت ۲۸ سال طول کشید تا حکومت محلی یزد در میان مخالفت های آشکار و نهان مردم و روحانیت سنتی، به خود جرأت داد که مدرسه آلیانس را در این شهر تأسیس کند. تلاش حکومت در استفاده از این مدرسه، برای ایجاد آشتی بین اقلیت یهود و جامعه مسلمان و مردمان یزد در قالب صورت دادن ملاقات های عمده و همایش های اجتماعی و فعالیت های دیگری از این دست تا حد دعوت از سران رسمی و دینی مسلمانان هم پیش می رفت و بعضاً نیز این مدرسه نقش حکمیت بین مرافعات و برخوردهای پیش آمده بین اقلیت یهود یزد و مسلمانان این شهر را به

عده می‌گرفت. (شمس اسفندآبادی ۱۳۹۴: ۱۹۴ و ابرامی ۱۹۹۷: ۱۹۴). از این نظر تلاش مدرسه آلیانس و نیز ارتباط داشتن با سفارت خانه های دو استعمارگر فعال این قرن (فرانسه و انگلیس) در جهت داشتن پشتیبان محکم، بیشتر تلاش‌های فرهنگی - اجتماعی بود تا علمی - آموزشی؛ اما این فعالیت‌ها سرآخرزندگی یهودیان رادراوایل قرن ۲۰. م نجات بخشید. (ابرامی ۱۹۹۷: ۹۴ و ۱۹۷). دست اندرکاران این مدرسه کوشش داشتند تا برنامه‌های بلند مدتی برای آشتی مسلمانان با اقلیت یهود اجرا کنند. این مدرسه برای آن بود که به مردم مسلمان و مخالف یهود یزد بفرماند که یهودیان افراد معمولی و همشهری خودتان هستند و نجس نیستند. (ابرامی ۱۹۹۷: ۲۰۱). تلاش دیگر دست اندرکاران مدرسه آلیانس در یزد، جهت بخشیدن حس برابری بین یهود و مسلمان و همگون سازی اجتماعی اقلیت یهودی با اکثریت جامعه مسلمان یزد انجام داد، ثبت نام رایگان شاگردان غیر یهودی در این مدرسه یهودی بود. آن‌ها با تلاش فراوان ده درصد شاگردان غیر یهودی (مسیحی، مسلمان، زرتشتی و بهایی) را جذب کردند. اگرچه بیشترین هدف آنها برابر کردن شاگردان یهودی با مسلمانان یزد بود و این اولین باری بود که جوانان و نوجوانان یهودی، بدون احساس تنفر و احتراز از تماس بدنی هم شاگردی مسلمان و نجس خوانده شدن از طرف آنها، در کنار هم و در یک نیمکتی نشستند، (ابرامی، ۱۳۱۵، ه. ق. : ۹۴). این وضعیت شاید آرمانی‌ترین اهداف تعاملی یهودی یزدی با همشهری مسلمانانش بعد از ورود اسلام به یزد تا آن روز بوده باشد. (عیسوی ۱۳۳۲: ۲۹۷). بسیاری از یهودیان هم در دهه‌های ۶۰ و ۷۰ میلادی که فارغ التحصیلان همین مدارس بودند، برای تحصیل و تجارت به نیویورک رفتند. تعداد زیادی از یهودیان مهاجر هم یزدی بودند که در دهه‌های بعد عده‌ای از آن‌ها حتی به رده‌های بالای سیاسی دست یافتند که از آن جمله می‌توان به رئیس‌جمهور اسرائیل موشه کاتساو (موسی قصاب ۲۰۰۷-۲۰۰۰) و شائول موفاز وزیر پیشین دفاع اشاره کرد. (رشد بیگی، ۱۳۸۶، ش ۲۱۶: ۲۰ ولوی، ۲۰۰۱: ۳۲۷ و شمس اسفند آبادی، ۱۳۹۴: ۹۵ و تشکری بافقی، ۱۳۷۷: ۴۰-۳۹ و پاپلی یزدی، ۱۳۸۸، ج ۳: ۱۲۷ و ذیلابی، ۱۳۹۰: ۲۷ و ۲۶).

مدارس یهودیان یزد در دوره پهلوی

مدرسه آلیانس دخترانه برای یهودیان یزد در نهم آذرماه ۱۳۰۹ ه. ش برابر با ۳۰ نوامبر ۱۹۳۰ م افتتاح شد. بیش از صد سال قبل، مدارس آلیانس (اتحاد) به سبک جدید و با استفاده از شیوه آموزش به سبک مدارس فرانسوی فعالیت خود را در میان کلیمیان ایران آغاز کردند و در شهرهای یهودی‌نشین اقدام به تأسیس مدرسه نمودند. آغاز کار مدارس آلیانس (اتحاد) در ایران علاوه بر آشنائی با تعلیم و

تربیت به سبک جدید در میان یهودیان ایران خصوصیت دیگری هم داشت که موجب دگرگونی نظام ساختاری جامعه کلیمیان ایران شد و این مهم ناشی از آن بود که مدارس آلیانس دانش آموزان غیرمسلمان را از همان ابتدای کار نام نویسی می کردند و برای اولین بار دانش آموزان یهودی روی نیمکت های مدارس، هموطنان مسلمان رادرکنار خود می دیدند. یهودیان دارای مدارس خاص خود بوده و هستند که عبارتند از:

دبستان پسرانه اتحاد: در سال ۱۳۰۷ «دبستان پسرانه اتحاد» از سوی یهودیان یزد تأسیس شد. **دبستان دخترانه اتحاد:** در سال ۱۳۰۸ ه. ش تأسیس شد. هزینه هردوره را الیاس (Elias) اسرائیلی می پرداخت. دبستان زرتشتیان و یهودیان هرکدام آموزشگاه های مستقلی داشتند. (مخبری، ۱۳۸۴: ۴۹ و امامی میدی ۱۳۹۱: ۷۰-۷۴). مدرسه پسرانه یهودیان یزد نیز در تاریخ نهم آذر (۳۰ نوامبر ۱۹۳۰ م-۱۳۰۹) افتتاح شد. زبان خارجی این مدارس، فرانسوی بود. این مدارس نقش چشمگیری موثری در بهبود اوضاع اجتماعی و فرهنگی یهودیان در طی چند دهه داشت. در سال ۱۳۰۸ ه. ش «دبستان دخترانه اتحاد» نیز تأسیس شد و شروع به کار نمود. هزینه این دو دبستان را «مؤسسه جهانی آلیانس یهود» برعهده داشت.

در حال حاضر کلیمیان در یزد دارای یک مدرسه به نام اتحاد هستند که در خیابان فرمانداری واقع است و نام دبستان قدس توسط آموزش و پرورش اداره و دانش آموزان کلیمی در آن به تحصیل مشغولند. اکثر اکلیمیان یزد با سواد هستند و برخی از آنها دردانشگاه و یا در آموزشگاه های عالی مشغول تحصیل هستند و تعدادی نیز در مقاطع ابتدایی تا دبیرستان تحصیل می کنند. بسیاری از کلیمیان یزد شغل آزاد دارند و معدودی از آنها هم بازنشسته آموزش و پرورش هستند. (گوهریان، ۱۳۹۴: ۱۳۹۲/۴/۵ و شمس اسفندآبادی ۱۳۹۴: ۴۶)

جدول شماره ۲- آمار دانش آموزان اقلیت دینی کلیمی در استان یزد در سال تحصیلی ۱۴۰۲-۱۴۰۱ (اداره کل آموزش و پرورش استان یزد)

جمع	متوسطه		راهنمایی		ابتدایی		شهرستان
	پسر	دختر	پسر	دختر	پسر	دختر	
۱۶	۳	۲	۱	۱	۶	۳	یزد

هم زمان با تحولات گسترده در همه حوزه‌ها و ایجاد امنیت و شرایط نسبتاً خوب اقتصادی که در اواخر قاجار وجود آمد، زمینه رشد بسیاری از حوزه‌ها بویژه آموزش و پرورش در کشور و مخصوصاً در یزد بوجود آمد. یزد با داشتن ویژگی‌های منحصر به فردی همچون، تنوع فرهنگی، سابقه دیرین تمدنی، سخت کوشی ساکنان، اقتصاد متکی بر استعداد های بومی، حضور پررنگ و مسالمت آمیز اقلیت‌ها در کنار هم که قرن‌ها بایکدیگر تعامل و همکاری داشته‌اند نقش موثری در تحولات تاریخی در دوره‌های مختلف تاریخی جامعه ایرانی و اسلامی و حتی جهانی داشته است. تاریخ حیات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی دوره قاجار و پهلوی و حتی در جمهوری اسلامی نشان می‌دهد روابط، تعاملات میان اقلیت‌های دینی زرتشتی، یهودی و مسیحی یزد با اکثریت مسلمانان ساکن در آن جا، مسالمت آمیز و با احترام متقابل بوده است. مطالعات تاریخی نشان داد زرتشتیان یزدی ساکن هند با ارتباطات خویشاوندی و سببی خود با زرتشتیان یزد، نقش بسیار مؤثری در گسترش آموزش و پرورش نوین در یزد داشته‌اند. بررسی‌ها حاکی از آن است که از نظر آماری مدارس زرتشتیان نسبت به مدارس مسلمانان بیشتر بوده‌اند و مسلمانان آزاد بودند تا در این مدارس تحصیل کنند لذا مدارس مشترک میان مسلمانان و زرتشتیان در یزد پر شمار بود. بررسی‌های تاریخی نشان داد مدارس اقلیت‌های مذهبی در یزد همواره تحت تاثیر سلاقی مختلف شخص شاه، حاکمان و والیان یزد دوره قاجاریه بوده و طبعاً فراز و نشیب‌های بسیاری در برخوردها و تضادها و تعاملات میان آنها مشاهده می‌شود. شاید بتوان نقطه اوج تأثیرات و تأثرات به ویژه در زمینه آموزشی و علمی فرهنگی اقلیت یهود را در تأسیس و تشکیل مدارس الیانس به دستور ناصرالدین شاه دانست، بی تردید آنچه توانسته بر مناسبات یهودیان و مسلمانان موثر باشد موضوعات فقهی و نژادی اقلیت یهود و همچنین احکام فقهی اهل ذمه در نگاه علمای شیعه بوده است. ظاهراً این نوع نگاه، موجب انزوا و ایجاد محدودیت‌هایی بر فراز و نشیب نسبت به اقلیت مزبور در دوره قاجاریه و تا حدودی عصر پهلوی شده است. فعال بودن چندین آتشکده و زیارتگاه‌های متعدد و وجود مدارس متنوع و گوناگون و فعال زرتشتیان که موضوع پژوهش بود نشان می‌دهد که اقلیت‌های مذهبی مانند زرتشتیان و مسیحیان و حتی یهودیان در جامعه یزد تأثیرات آنها در جامعه یزد و بین مسلمانان تا به حال هم مشهود است و دوازده کنیسه در محله‌ی جنب و خلف مسجد جامع یزد، و حضور تعدادی (گرچه اندک حدود ۱۰۰ نفر مسیحی در یزد تا هم اکنون) حکایت از سیاست محافظه کارانه و پناه آوردن این اقلیت‌های مذهبی به مقدس‌ترین مرکز جامعه‌ی مسلمانان شیعه یزد دارد. پس از تحولات مهم و متعددی که متأثر از انقلاب مشروطه

بود، یکی از مهمترین ارکان مهم کشور که تغییرات عمده به چشم خود دید نظام تعلیم و تربیت و آموزش و پرورش بود. به مانند بسیاری از مناطق و ایالت های یزد نیز دچار این تحولات شد و به دلیل اینکه این منطقه از کانون های قدیمی و اصلی حضور اقلیت های دینی به خصوص زرتشتیان و در درجات بعدی یهودیان و مسیحیان بود، در این تغییر و تحولات آنها نقش هم مؤثری ایفا نمودند و هم خود تأثیرات زیادی گرفتند. تأسیس مراکز مهم علمی و تعلیم و تربیت که بسیاری از آنها در پیشبرد نه تنها اهداف و آموزه های دینی خود اقلیت ها مؤثر بودند، بلکه در پیشبرد اهداف متعدد کشور و استان یزد در مقوله های متعدد علمی، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و... مؤثر بودند.

پیوست:

1. Napier Malcolm
2. five years in a Persian town
3. Mankeji Limiji Hatria

۴. قصبه موراسومالی از بخش های بندرسورت به گجراتی (ગુજરાત): که گاهی به شکل صورت هم نوشته شده است، دومین شهر بزرگ استان گجرات هند است و مرکز بخش سورت نیز به حساب می آید. از سال ۲۰۰۹ سورت به عنوان یک کلان شهر با ۵.۰۶ میلیون جمعیت محسوب می شود و این شهر هشتمین شهر بزرگ هند و شصت و پنجمین شهر بزرگ دنیاست. شهر بندری سورت از مراکز مهم اقتصادی ایالت گجرات در نوار ساحل غربی هندوستان واقع شده است. این شهر از دیرباز مورد توجه پارسیان هند بوده و هم اکنون یکی از کانون های زندگی و تجارت پارسیان هند به شمار می آید. (نوروزی، ۱۳۹۷، «سورت»، حداد عادل، ۱۲-۱۳، شابک ۹۷۸-۶۰۰-۴۴۷-۰۲۶-۱)

۵. مترادف مبصر: ارشد کلاس، خلیفه، بینا، مراقب | بابصیرت، بصیر، اخترشناس، ستاره شناس، غیب گو (لغت نامه دهخدا)
 ۶. اهرستان از محلات قدیمی یزد است که امروز هم به همین نام نامیده می شود و از شمال با بلوار رعابدی، از شرق با بلوار صدوقی و از غرب به خیابان دستغیب محدود است
 ۷. کلید این مدرسه در دست خانمی به نام ماهرخ پور یزدگردی است که هنگام بازدید از این مدرسه با ما همکاری داشت (به نقل از مرحوم ابوالقاسمی)

۸. نگارنده با مراجعه به مریم آباد مدرسه به نام خورشید بانو شناخته نشد (به نقل از مرحوم ابوالقاسمی)

9. Binyamin
10. Brighty
11. Miss Moore
12. Armini Aydin
13. Berjuhi Stepanian
14. Izabila
15. Alliance

منابع و مطالعات:

- ابرامی، هوشنگ، (۱۹۹۷) *جهود نجس*، لس آنجلس: نشر کتاب.
- اعلایی، سید حسین، (۱۳۷۵) *تاریخچه مدارس زرتشتی در یزد*، یزد: دموئسه خیریه مدرسه سازان امید.
- افشار، ایرج، (۱۳۷۴) *یادگارهای یزد*، ج ۲، چ ۲، تهران: انجمن آثار ملی.
- امامی مبینی، سید منصور، (۱۳۹۱) *اوضاع سیاسی، فرهنگی یزد دوران پهلوی اول*، یزد: نشر تیک.
- امینی، تورج، (۱۳۸۰) *اسنادی از زرتشتیان معاصر ایران*، تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
- بویس، مری، (۱۳۸۱) *زرتشتیان، باورها و آداب دینی آن‌ها*، ترجمه عسکر بهرامی، تهران: انتشارات ققنوس.
- پیشدادی، جمشید، (۱۳۷۷) *یادنامه میرزا سروش لهراسب*، تهران: بی‌نا.
- پاپلی یزدی، محمد حسین، (۱۳۸۸) *شازده حمام*، ج ۲ و ۳، چ سوم، مشهد: نشر پاپلی.
- تراپی فارسانی، سهیلا، (۱۳۷۸) *اسنادی از مدارس دختران از مشروطه تا پهلوی*، تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
- تشکری بافقی، علی اکبر، (۱۳۷۷) *مشروطیت در یزد*، یزد: مرکز یزد شناسی.
- جهانفر، غلامرضا، (۱۳۹۵) *یزد آئینه زمان*، یزد: ناشر جهانفر.
- رحمانی، عنایت ا.، (۱۳۸۴) *چهره نما*، (۱۳۲۲/۲-۱۹۰۲) *جریده مصور*، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه جمهوری اسلامی ایران.
- شهمردان، رشید، (۱۳۶۰) *فرزندگان زرتشتی*، تهران: انتشارات راستی.
- شیخ الاسلامی، پری، (۱۳۵۱) *زنان روزنامه نگاران و اندیشمندان ایران*، به تصحیح غفور ارشقی، بی‌جا: چاپخانه مازاگرانیک.
- صدر هاشمی، محمد، (۱۳۶۳) *تاریخ جراید و مجلات ایران*، اصفهان: انتشارات کمال.
- صدیق، عیسی، (۱۳۵۶) *دانشنامه ایران و اسلام*، چ دوم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- صدیق، عیسی، (۱۳۵۴) *تاریخ فرهنگ ایران*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- عیسوی، چارلز، (۱۳۶۹) *تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار ۱۳۳۲-۱۲۱۵)*، مترجم یعقوب آژند، چ دوم، تهران: نشر گستره.
- قاسمی پویا، اقبال، (۱۳۷۷) *تاریخ مدارس جدید در دوره قاجاریان و پیشروان*، تهران: انتشارات نشر دانشگاهی.
- قلمسیاه، اکبر، (۱۳۷۳) *یزد در سفر نامه‌ها*، یزد: انتشارات یزد.
- قویمی، فخری و خشایار روزیری، (۱۳۵۲) *کارنامه زنان مشهور ایرانی*، تهران: انتشارات وزارت آموزش و پرورش.

کاظمینی، میرزامحمد، محمودرہبران، (۱۳۸۳) *دانشنامه مشاہیر یزد*، ج ۱ و ۲، یزد: بنیادفرہنگی پژوهشی ریحانہ الرسول.

کسروی، سیداحمد، (۱۳۴۰) *تاریخ مشروطہ در ایران*، تہران: انتشارات امیرکبیر.

محمدی، غلامرضا، (۱۳۷۸) *زندگی و آثار و افکار و مبارزات فرخی یزدی*، پایان نامہ کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور، تہران.

محمدی، غلامرضا و مسرت، حسین، (۱۳۷۸) *شاعر لب دوختہ، زندگی و مبارزات فرخی یزدی*، تہران: انجمن آثار و مفاخر فرہنگی.

مخبری، مہدی، (۱۳۸۴) *اقلیت های دینی، زرتشتی و کلیمی استان یزد*، یزد: انتشارات وصال.

مسرت، حسین، (۱۳۷۶) *یزد یادگار تاریخ*، یزد: فرہنگ و ارشاد اسلامی.

لوی، حبیب، (۲۰۰۱) *فرزندان استر و تاریخ یہود ایران*، بہ کوشش ہومن سرشار، تہران: انتشارات گنج دانش.

مالی، سروش، (۱۳۹۳) *گذری بر تاریخچہ و فرہنگ زرتشتیان مریم آباد*، یزد: انتشارات نیکو روش.

نوروزی، جمشید، (۱۳۹۷) «سورت»، در *غلامعلی حداد عادل، دانشنامہ جہان اسلام*، ج ۲۵، تہران: بنیاد دایرۃ المعارف اسلامی.

جراید و مجلات

آبادیان، حسین، (بہار ۱۳۸۳)، *ریپورترها و تحولات تاریخ معاصر ایران*، فصلنامہ مطالعات تاریخی تہران: ۱۵۵-۱۵۲.

تدین پور، منصورہ، (خرداد ۱۳۸۰) مجلس انس (ارباب کیخسرو شاہرخ بنیانگذار کتابخانہ مجلس) ماہنامہ پیام بہارستان، نشریہ داخلی کتابخانہ، موزہ و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تہران، مجلس شورای اسلامی: ۴.

تشکری بافقی، علی اکبر، (۱۳۹۴) *نگرشی بر عملکرد مبلغان پروتستان در یزد عہد قاجار*، مجلہ تاریخ نامہ ایران بعد اسلام، سال ۵، ش ۱۰: ۳۳-۵۹.

حسینی اشکوری، سیدصادق، مسرت، حسین، (۱۴۰۳) *سالنامہ فرہنگ یزد*، سال ۲۸-۱۳۲۷، قم، ناشر مجمع ذخائر اسلامی: ۱۴۱.

شمس اسفندآبادی، حمیدرضا، ناصر جدیدی، فیض اللہ بوشاسب گوشہ، (۱۳۹۴) *تعاملات اقلیت یہود یزد با مسلمانان در دورہ قاجار*، فصلنامہ علمی-پژوہشی *پژوہشنامہ تاریخ*، ش ۴۱، زمستان سال ۱۱: ۴۲-۱۷.

ماہنامہ فروہر، (دی و بہمن ۱۳۶۲) سال ۲۱، شمارہ ۳۶۱ و ۱۰ و ۹.

مجلہ ہوخت، (۱۳۵۰) شمارہ ۱۱.

- مجله هوخت، (۱۳۵۸) شماره ۱۰.
- مجله هوخت، (آبان ۱۳۴۰) شماره ۳ و ۱۰ و ۱۲.
- ناییان، جلیل و جوادعلی پورسیلاب، (بهار ۱۳۹۱) جستارهای تاریخی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، س ۳، ش ۱: ۷ و ۶.
- حکیمیان، هادی، (۱۳۸۸) تحولات فرهنگی یزد از شهریور ۱۳۲۰ تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، پیام بهارستان، د. ۲، س ۲، ش ۵، پائیز: ۶۰۳.
- فروغی، محمد حسین، (۱۳۱۹) مدارس مشروطه، روزنامه تربیت، تهران، شماره ۲۴۴، نشر وزارت انطباعات: ۳.
- ملک، ملک فاروق، (۱۳۸۰) هفته نامه ملک یزد، شنبه ۲۰ بهمن ماه، یزد، شماره ۲۱۱۱: ۶.
- سالنامه دبیرستان کیخسروی، (سال تحصیلی ۱۵-۱۳۱۴) ش ۱۸.
- دانشنامه تاریخ معماری و شهرسازی ایران وزارت راه و شهرسازی، از روی نسخه اصلی در ۶ اکتبر ۲۰۱۹، دریافت شده در ۱۰ اکتبر (۲۰۱۹).
- ذیلابی، نگار، (۱۳۹۰) تمرکز جمعیتی یهودیان در شهرهای ایران از عصر سلجوقی تا حمله مغول، فصلنامه علمی پژوهشی تحقیقات تاریخ اجتماعی، دوره اول، شماره اول، تابستان و پاییز: ۲۵-۴۰.
- رشد بیگی، زهرا، (۱۳۸۶) اقلیت‌های مذهبی در ایران، موسسه گفتگوی ادیان، مجله پگاه حوزه، ۲۱۶: ۲۰.
- متینی، جلال، (تابستان ۱۳۸۱) دکتر محمد مصدق در دوره‌های پنجم و ششم مجلس شورای ملی، فصلنامه ایران‌شناسی، تهران: ۵۳.
- محق، مهتا و همکاران، (۱۳۹۱) بررسی رفتار در جستجوی درمان زرتشتیان ساکن شهرستان یزد در سال ۱۳۸۹، فصلنامه بیمارستان، جلد ۱۱ ش ۳: ۷۲-۶۱.
- هاشمی مقدم، امیر، (آبان ۱۳۸۷) بازتاب نسل‌کشی بزرگ در تاریخ معاصر (قحطی بزرگ)، ماهنامه کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، تهران: ۶۵.

مصاحبه‌ها و گزارش‌ها

- شاهرخ، پروین، (۲۰۰۹) به مناسبت سالگرد زایش و مرگ کیخسرو شاهرخ، تارنمای خبری زرتشتیان، دریافت شده در ۱۳ بهمن ۱۳۹۰.
- مصاحبه با آقای اسفندیار مرادیان، (مهر ۱۳۸۲)، (توسط مرحوم استاد ابوالقاسمی).
- مصاحبه با آقای سهراب فیروز فر، (آبان ۱۳۸۲)، (توسط مرحوم استاد ابوالقاسمی).

مصاحبه با آقای گشتاسب بهرام شهری، (آبان ۱۳۸۲)، (توسط مرحوم استاد ابوالقاسمی).
مصاحبه با مدیر دبستان آقای فریبرز آتشبند و بازدید از مدرسه، (آذرماه ۱۳۸۲)، (توسط مرحوم استاد ابوالقاسمی).

مصاحبه و نوشته های خداداد گوهریان، نگهبان رستم باغ تهران پارس، (۱۳۹۴، ۱۳۹۲/۴/۵).

اسناد

اسناد ملی، شناسنامه ملی اسناد: ۲۹۷/۱۲۱۹۲.

اسناد ملی، شناسنامه ملی اسناد: ۲۵۰/۶۹۳.

مجلس شورای اسلامی، (۸ تیرماه ۱۳۹۴) گرامیداشت یاد ارباب کیخسرو شاهرخ در کتابخانه مجلس، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، دریافت شده در ۹ ژانویه

مآخذ خارجی

Napier Malcom (1907) *Five Years in a persian Town*, London
Iranian Jews Living in U.S. Have Complex Feelings About Mideast Crisis 1. Fox News T August 7, 2006.

Iran young, urbanised and educated: census. Agence France-Press. Retrieved on 2012-08
Iranian jews in new york donate to irin
"Iranian Jews Living in U.S. Have Complex Feelings About Mideast Crisis" 1. Fox News. August 7, 2006. Iran young, urbanised and educated: census. Agence France-Press. Retrieved on 2012-08

• http://www.radiofarda.com/content/f12iranianjewsinnewyork_donate_to_iranianstudents_in_israel/24586216.html

http://www.radiofarda.com/content/f12iranianjewsinnewyork_donate_to_iranianstudents_in_israel/24586216.html